

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Diplomová práce

Mgr. Marek Hannibal

Helsinská konference a studená válka

The Helsinki Conference and the Cold War

Praha, 2013

Vedoucí práce: doc. PhDr. Václav Horčíčka, Ph.D.

Mé poděkování patří vedoucímu diplomové práce, panu docentu Václavu Horčíčkovi, jakož i celému Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy za velmi vstřícný přístup a cenné rady při psaní této diplomové práce.

Na tomto místě bych rád vzpomenu zeznulého pana profesora Nálevku, s nímž jsem konzultoval ranou podobu této práce. Čest jeho památce.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 31. července 2013

.....

Mgr. Marek Hannibal

Klíčová slova (česky)

Helsinská konference, studená válka, détente, bezpečnost, diplomacie, lidská práva, KBSE, NATO, Varšavská smlouva, evropská společenství, neutrální státy

Klíčová slova (anglicky):

Helsinki Conference, Cold War, Détente, Security, Diplomacy, Human Rights, CSCE, NATO, Warsaw Pact, European Communities, Neutral States

Abstrakt

V předkládané diplomové práci zpracovávám téma Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, která se uskutečnila v letech 1973-1975. Snahy o svolání bezpečnostní konference se datují od padesátých let, kdy Sovětský svaz vyzval evropské země k účasti na konferenci, která by vyřešila bezpečnostní situaci v Evropě. V mém výzkumu si kladu otázku, jaké motivy vedly Sovětský svaz ke svolání konference a jaké byly příčiny nezdaru těchto iniciativ. Dokazuji, že snahou Sovětského svazu nebylo primárně uzavření kolektivní smlouvy, ale v různé míře oslabení Západu. V chronologickém pořadí sleduji vývoj vztahů mezi Varšavskou smlouvou a Severoatlantickou aliancí v průběhu šedesátých let, které vedly ke svolání konference v roce 1973. Dále se zabývám zájmy skupin států v průběhu konference a analyzuji jejich úlohu v procesu přijímání Závěrečného aktu.

Abstract

This Thesis is to examine the topic of the Conference on Security and Cooperation in Europe which took place in 1973-1975. The proposals to convene the Security Conference date back to the fifties, when the Soviet Union called on the European countries to attend the Conference in order to resolve the security situation in Europe. During my research, I asked what motives were behind the invitation to convene the Conference and what caused the failure of these initiatives. I prove that the ultimate goal of the Soviet Union was not the conclusion of the collective agreement, but rather to weaken the West. In chronologic order I follow the development of the relations between the Warsaw Pact and the NATO in the sixties, which eventually led to the start of the Conference in 1973. I also describe interests of groups of countries during the Conference and analyze their role in the adoption of the Final Act.

OBSAH

ÚVOD.....	7
1 Snahy o svolání bezpečnostní konference.....	11
1.1 První sovětská iniciativa v roce 1954 a důvody jejích neúspěchu....	11
1.2 Druhý návrh na vytvoření kolektivní bezpečnosti z roku 1955.....	15
1.3 Snahy o svolání bezpečnostní konference v 60. letech.....	21
1.3.1 Předpoklad uvolnění – změna sovětského vedení.....	21
1.3.2 Détente jako nová výzva	22
1.3.3 Východ opakuje nabídku - Bukurešť'ská výzva.....	26
1.3.4 Reakce Západu na bukurešť'skou výzvu.....	29
1.3.5 Budapešť'ská výzva.....	31
1.3.6 Reakce západu na budapešť'skou výzvu a následná prohlášení obou aliancí.....	34
1.3.7 Vztahy Spojených států a Sovětského svazu v předvečer konání konference.....	39
2 Helsinská konference začíná.....	41
2.1 Aktéři helsinských jednání.....	41
2.1.1 Skupina zemí Varšavské smlouvy.....	42
2.1.2 Severoatlantická aliance.....	45
2.1.3 Pozice Evropské devítky.....	48
2.1.4 Neutrální a nezúčastněné země.....	55
2.1.5 Středomořské státy.....	58
2.2 Multilaterální přípravné rozhovory v Dipoli.....	60
2.3 Konference je zahájena.....	66
2.4 Jednání v Ženevě.....	69
2.5 Slavnostní podepsání závěrečného aktu.....	77
ZÁVĚR.....	88
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	83

ÚVOD

Slavnostním podpisem v helsinském kongresovém centru Finlandia stvrzujícím dohodu o Závěrečném aktu helsinské konference dne 1. srpna 1975 byla završena téměř dvacetiletá snaha Sovětského svazu a jeho východoevropských satelitů o zajištění západních hranic východního bloku a o potvrzení východoevropských zemí jako plnoprávných členů mezinárodního společenství. Šlo o historický okamžik.

Možná se sluší začít tím, čím tato práce není. Nekladl jsem si za cíl popsat helsinskou konferenci jako jeden z momentů, které vedly k pádu komunistických režimů v Evropě. Ani její nesporný význam pro vznik disidentských hnutí za hranicemi železné opony. A ani jsem se neodhodlal k tomu, abych analyzoval průběh nekonečných debat v Ženevě při procesu kompilování Závěrečného aktu. Dokumentu, který jen sám o sobě překračuje minimální rozsah diplomové práce.

Tato práce se zabývá Helsinskou konferencí v průběhu epochy studené války. Mým cílem byl popis kroků, které vedly k jejímu svolání, tak jako vysvětlení, proč tyto původní snahy neuspěly. Původní návrhy na svolání konference se datují již k roku 1954 a 1955. Pro pochopení toho, proč byla bezpečnostní konference svolána až v roce 1973, je třeba se zabývat již těmito původními sovětskými iniciativami a zasadit je do širšího mezinárodněpolitického kontextu. Jedině tak lze porozumět důvodům, proč cesta od prvních návrhů ke slavnostnímu podpisu Závěrečného aktu trvala celých 20 let, proč bylo konání konference možné v určitém časovém okamžiku a za jakých podmínek byly tyto snahy dovršeny. V úvodní části této práce analyzuji mezinárodní kontext poloviny padesátých let 20. století a snažím se o vysvětlení cílů, které vedly Sovětský svaz ke svolání bezpečnostní konference, jakož i o vysvětlení důvodů, proč tyto snahy byly západními státy odmítnuty. Při psaní této práce jsem si kladl otázku, zda se onen hlavní cíl, jemuž sloužila bezpečnostní konference jako prostředek, v čase proměňoval či zda byl konstantní.

V práci analyzuji výměnu diplomatických prohlášení mezi oběma vojensko-politickými aliancemi na konci šedesátých let, jakož i další kroky, které předcházely zahájení konference.

Ve druhé části práce se zabývám průběhem samotné konference. Nicméně pro její rozbor jsem se rozhodl opustit chronologický výklad, neboť jedině tak lze popsat roli jednotlivých aktérů a jejich zájmy. Konference rozhodovala na bázi jednomyslnosti, stala se fórem, ve kterém neplatila pravidla bipolárního světa. Na konferenci hrály důležitou roli i neutrální a nezúčastněné státy a do jejího výsledku významně promluvily i malé země ležící ve Středozezemním moři. Obě supervelmoci tedy nepojímám jako samostatné „podkapitoly“, ale v rámci bloku NATO, respektive aliance států Varšavské smlouvy. V prvním případě popis zájmů NATO se téměř shoduje s motivy Spojených států, neboť cíle západoevropských států jsou popsány v oddíle týkajícím se evropských společenství. U skupiny zemí Varšavské smlouvy můžeme mluvit o takové úrovni koheze a jednomyslnosti, že jejich zájmy byly téměř totožné se zájmy Sovětského svazu. Jedinou výjimkou bylo Rumunsko, které ale z výkladu není vynecháno.

Z procedurálního hlediska jsem se soustředil na genezi shody v průběhu přípravných jednání, jakož popis všech tří fází KBSE v rozmezí let 1973-1975. Druhá, a pro pochopení role jednotlivých národních delegací klíčová, část konference se odehrávala za zavřenými dveřmi a nejsou o ní žádné záznamy. Jednání se často vedla na neformální úrovni, mnohdy u hrnku kávy během přestávek. Navíc některé důležité kompromisy se podařilo dojednat na jinde než v konferenčních prostorách.

V závěru bych rád uvedl své postřehy o tom, proč se KBSE konala až v průběhu sedmdesátých let a proč dopadla tak, jak dopadla. Z časového hlediska jsem si určil jako konečný bod rok 1975.

Při psaní diplomové práce jsem postupoval chronologicky. Výklad úvodních částí jsem vedl od iniciativy Sovětského svazu v roce 1954 až do zahájení přípravných rozhovorů v roce 1972. Poté jsem z důvodu lepšího porozumění toho, co se vlastně v první polovině 70. let na diplomatickém kolbišti odehrávalo, musel rozčlenit kapitulu a věnovat se motivům jednotlivých aktérů konference, s důrazem na roli evropských společenství. Závěr práce pak věnuji průběhu jednání ve třech fázích i s ohledem na dohody, které probíhaly mimo Helsinky a Ženevu.

Při psaní této práce jsem většinou pracoval se zahraniční literaturou, čímž ovšem netvrdím, že by česky psaná literatura snad měla být nedostačující. Snažil jsem se v úplné míře zjistit a zhodnotit poznatky autorů české i zahraniční

provenience, kteří se tématem zabývali, a z nich jsem vyvozoval vlastní závěry. Příkladem českého vydání je překlad knihy Daniela Thomase *Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu*, která vyšla v rámci výzkumného projektu MZV pod titulem *Helsinský proces a zhroucení komunismu* v roce 2007. Jde komplexní pohled na genezi lidsko-právní dimenze v průběhu vyjednávání o textu závěrečného dokumentu. Není náhodou, že na tuto monografii odkazuje profesor Durman ve druhé části své práce *Popely ještě žhavé*. Z prací vydaných v zahraničí kladně hodnotím monografii Angely Romano pod titulem *From détente in Europe to European détente* vydanou v roce 2009, neboť mi pomohla porozumět motivům západních států a jejich diplomatickým stanoviskům v průběhu jednání. Z doby konání konference se zachovaly i zápisky přímých účastníků. Příkladem je kniha amerického diplomata Johna J. Maresca, L. V. Ferrarise nebo W. Hylanda. Z oficiálních jednání neexistují oficiální záznamy, pouze zápisy jednotlivých národních delegací, které už z principu věci nemohou být kompletní. O to cennější jsou postřehy přímých účastníků konference, i když jsou psány s odstupem. Jako velmi cenné považuji paměti Henryho Kissingera, nejprve poradce prezidenta Nixona pro otázky národní bezpečnosti, a poté i jako státního tajemníka, který sloužil pod Nixonem a pod Fordem. Další knihou, kterou bych rád zmínil, jsou paměti dlouholetého velvyslance ve Washingtonu, Anatolije Dobrynina.

Během přípravy a psaní diplomové práce jsem navštívil Historický archiv Evropské komise, kde jsem našel cenné přepisy projevů evropských představitelů během otevírací fáze konference i dokumenty shrnující pozici států evropské devítky před jednáním. Z titulu šlo o oblasti, které se vztahovaly k pravomocem evropských společenství. Dokumenty, které jsem našel, jsou bohužel nesetříděné a neinventarizované. Jsou svázané v jednom šanonu a opatřeny číslem stránek. Pro jejich identifikaci je proto označuji kódem složky, jejím názvem a číslem strany.

Při hledání oficiálních dokumentů Severoatlantické aliance, které jsem potřeboval ke své práci, jsem pracoval s on-line zdroji. Oficiální internetové stránky NATO nabízí přehled všech závěrečných prohlášení přijatých během schůzí Severoatlantické rady. S potěšením jsem kvitoval i skutečnou informační pokladnici, kterou na internetu představuje projekt *Parallel History Project on Cooperative Security (PHP)* pod vedením prof. Vojtěcha Mastného, koordinátora projektu. Na

internetových stránkách *PHP* jsem našel přepisy, naskenované dobové dokumenty, oficiální prohlášení z archivů členských zemí bývalé Varšavské smlouvy. Přiznávám, že k těmto pramenům jsem ovšem přistupoval z hlediska oportunistického – pokud jsem při psaní potřeboval prostudovat či si ověřit dobové prohlášení, či jiný významný dokument, pak jsem je rovnou hledal (a ve většině případů i našel) na stránkách PHP. Vyhnul jsem se tak tomu, aby mé vnímání popisovaných skutečností bylo ovlivněno kritériem výběru dobových dokumentů ze strany třetích osob.

Potěšením mi pak bylo i studování dokumentů, které zveřejnil archiv amerického ministerstva zahraničí. Jde o přepisy rozhovorů mezi státníky u příležitosti státních návštěv. Na internetu je k nalezení skutečně velké množství interních záznamů z politických schůzek. Při jejich pročítání je snadné se nechat unést časem. Člověka až překvapí, kolikrát byla velmi složitá vyjednávání mezi státníky vedena ve velmi přátelském a žertovném duchu.

Při citaci on-line zdrojů vždy uvádím odkaz na internetové stránky a datum, kdy jsem z nich čerpal.

1. SNAHY O SVOLÁNÍ BEZPEČNOSTNÍ KONFERENCE

1.1 První sovětská iniciativa v roce 1954 a důvody jejího neúspěchu

Druhá světová válka skončila, aniž by mezi vítěznými mocnostmi bylo dosaženo definitivní dohody o mírovém uspořádání v Evropě¹. Vztahy mezi Velkou Británií a Spojenými státy na jedné straně a Sovětským svazem na druhé straně se výrazně ochlazovaly již ke konci válečného konfliktu. Následná postupná sovětizace států, které byly osvobozeny Rudou armádou, byla důvodem obav západních zemí. Spojené státy na tuto situaci odpověděly hospodářskou pomocí válkou poničené Evropě a vyhlášením doktríny zdržování komunismu. Stalin chápal zajištění prostoru vně hranic Sovětského svazu jako garanci bezpečnosti Sovětského svazu². Proces sovětizace, tedy převzetí sovětského modelu vládnutí, anebo alespoň jeho přizpůsobení místním poměrům, sice znamenal faktickou kontrolu nad klíčovými politickými rozhodnutími v těchto zemích, ale z hlediska mezinárodních vztahů zde chyběla jakákoliv legální opora. Navíc chyběly i mezinárodněprávní garance nových hranic. Tento problém právně neuznaných hranic se týkal Polska, Německé demokratické republiky a Sovětského svazu.

Po Stalinově smrti v březnu 1953 se však začaly měnit i vztahy mezi Východem a Západem. Určující tendencí bylo uvědomění si globálního rozměru studené války. Političtí vůdci stojící na obou stranách si uvědomili, vedle oba bloky sebe musí existovat a vzájemně se tolerovat. Alternativou by byl válečný konflikt s rizikem užití jaderných zbraní, který by vedl ke vzájemnému zničení. Období let 1953-1956 se ustavila kvalitativně nová éra mezinárodních vztahů, kdy obě velmoci musely uznat svoji vzájemnou závislost a tím byly nuceny ke vzájemné spolupráci a hledání kompromisních řešení zahrnujících mnohdy i přímou pomoc druhé straně³. V rozmezí let 1953-56 můžeme proto hledat i jisté náznaky détente, které se měly naplno rozběhnout o deset let později.

¹ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha, nakl. Academia 2007. str. 36

² Mastny, V. – Soviet foreign policy, 1953-1962. in: The Cambridge History of the Cold War, vol. 1 – Origins. Cambridge, nakl. Cambridge University Press 2011. str. 312

³ Békés, C. – Studená válka, détente a sovětský blok. Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku (1953-1975). in: Soudobé dějiny XVIII/1-2. str. 53, 54

Na Západě byl hlavní politickou osobností volající po míru britský ministerský předseda Winston Churchill, který ve svém projevu v Dolní sněmovně z května 1953 vyjádřil naději, aby byla v co nejkratším čase svolána konference představitelů vedoucích mocností, která se měla odehrát v intimním prostředí bez pevně stanovené agendy a „bez účasti hordy expertů a úředníků“. Takto nastavené podmínky jednání mohly v lepším případě napomoci nalezení míru pro budoucí generace, v horším případě by představitelé mocností alespoň navázali osobní vztahy.⁴

V rámci nového kolektivního vedení Kremlu se po smrti Stalina stal proponentem mírnějšího kurzu vůči Západu především předseda vlády Malenkov, který věřil, že návrat k politice mírového soužití s kapitalistickými státy je nutný k tomu, aby byla odvrácena hrozící jaderná válka, která by zničila celý svět⁵. Sovětská diplomacie tak formulovala strategii mírového soužití, která umožňovala vykonávat pružnější zahraniční politiku. Nové kremelské vedení prokázalo vůli se vyjednávat se západními státy. Už samotné jednání a aktivní kurz v zahraniční politice ve svém důsledku přispíval ke zmírnění napětí. Sovětské vedení tak nastavilo předpoklady pro prohloubení politické a hospodářské spolupráce mezi Východem a Západem, jejíž důsledky se měly projevit později. Mírové soužití ovšem nebylo důvodem pro to, aby obě velmoci přestaly závodit ve zbrojení. Hlavním sovětským cílem nadále zůstávalo dosažení jaderné parity se Spojenými státy a udržení postavení supervelmoci.

Pokud se sovětská diplomacie namísto konfrontační politiky se Západem měla soustředit na konsolidaci územních zisků z 2. světové války a usilovat o potvrzení svého vlivu v satelitních zemích, pak bylo nutné uzavřít dohodu se západoevropskými zeměmi. Předpokladem toho, aby byly nastoleny podmínky pro jednání o uzavření širší kolektivní smlouvy, ovšem bylo vyřešení německého problému. Moskvě šlo primárně o to, aby zabránila znovuzbrojení Západního Německa a zabránila jeho integraci do západoevropských struktur.⁶ Sovětská diplomacie proto trvala na požadavku, který byl vlastně oprášením Stalinovy myšlenky z roku 1952 - Německo

⁴ Projev Winstona Churchilla v Dolní sněmovně dne 11. května 1953, zaznamenáno ve zdigitalizované edici Hansard, úředním tisku parlamentních debat. K dni 29. června 2013 k dispozici online: http://hansard.millbanksystems.com/commons/1953/may/11/foreign-affairs#S5CV0515P0_19530511_HOC_220

⁵ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M. – Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha, nakl. Libri 2000. str. 300

⁶ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M. – tamtéž str. 326

mělo být sjednoceno, ale musela být předem deklarována jeho neutralita. Z pohledu Moskvy by takto pacifikované Německo bylo více otevřené působení zastánců komunistické ideologie, bylo by sice formálně neutrální, ale fakticky pod vlivem Sovětského svazu. Šlo tedy o pokračování Stalinovy politiky bez Stalina. Vyřešení německé otázky podle sovětských představ bylo navíc pro sovětskou diplomacii podmínkou, aby Moskva přistoupila na dohodu o formálním ukončení okupace Rakouska.

Na konferenci ministrů zahraničí čtyř vítězných velmocí, která se konala na přelomu ledna a února 1954 v Berlíně, přednesl sovětský ministr zahraničí Vjačeslav Molotov vedle požadavek na vznik neutrálního a jednotného Německa. Vedle toho také představil návrh na uspořádání všeobecné konference o evropské bezpečnosti, jež měla vést k uzavření celoevropského paktu o neútočení. Jádrem sovětské nabídky byl návrh na uzavření smlouvy o vzdání se hrozby a užití síly v Evropě uzavřené na 50 let, k níž by se mohly připojit i další země. Ke smlouvě se mohly přidat všechny státy bez ohledu na politický systém. Návrh stanovil mechanismus vzájemných konzultací pro případ ozbrojeného útoku a společnou obranu. Klíčovou pasáží byl závazek se nepřipojit k žádné koalici států nebo alianci, které by byly v protikladu s touto smlouvou o kolektivní bezpečnosti v Evropě.⁷ Sověti ani nepočítali s tím, že by se na evropské bezpečnostní konferenci účastnily Spojené státy a Kanada.⁸

Tato nová konstrukce by ve své podstatě znamenala nadbytečnost a posléze i rozpuštění Severoatlantické aliance, nebo alespoň její rozmělnění. Sovětský ministr zahraničí dokonce prohlásil, že Sovětský svaz je ochoten jednat o vstupu do NATO, což uvedl v reakci na ujištění ze strany západních ministrů zahraničí, že Severoatlantická aliance není zaměřena proti některému státu konkrétně⁹. To, že tento návrh byl položen z propagandistických důvodů a nebyl míněn sovětskou stranou vážně, potvrdil ve svých pamětech i pozdější sovětský velvyslanec ve Washingtonu Anatolij Dobrynin.¹⁰ Sovětský návrh byl postaven na předpokladu, že

⁷ Návrh sovětské delegace na setkání Ministrů zahraničí Británie, Francie, USA a Sovětského svazu ze dne 10. února 1954, in: *The Conference on Security and Cooperation in Europe: Public Statements and Documents, 1954-1986*. United States Department of State, Bureau of Public Affairs – Office of the Historian, 1986.

⁸ Hanhimäki, J., M. – *The Rise and Fall of Détente*. Washington, nakl. Potomac Books 2013. str. 71

⁹ Romano, A. – *From détente in Europe to European détente*. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009. str. 56

¹⁰ Dobrynin, A. – *In confidence*. New York, nakl. Times Books 1995. str. 39

každá západní země sleduje své vlastní a nepochybně rozdílné zájmy a že časem se podaří mezi spojenecké země NATO vrazit klín, což povede k následnému odchodu Spojených států z Evropy¹¹.

Reakce tří západních ministrů zahraničí byla jednoznačná - taková smlouva, pokud by byla uzavřena, by neřešila důvody napětí, ale naopak by vedla k uznání rozdělení Evropy a tím by nejistotu a napětí v mezinárodních vztazích jen prodlužovala. Ohledně sovětského návrhu na přijetí do NATO byl jejich argument rezolutní, Severoatlantická aliance byla založena na základě společných hodnot a vzájemné důvěře, kterou nebylo možno sdílet se Sovětským svazem¹². Asi nejostřejší byla reakce amerického státního tajemníka Johna Fostera Dullese, který prohlásil, že sovětský návrh je „útokem na Severoatlantickou alianci“.¹³ A tak jediným hmatatelným závěrem konference ministrů zahraničí v Berlíně bylo rozhodnutí svolat o pár měsíců později do Ženevy konferenci, která měla projednat situaci v Koreji a v Indočíně¹⁴.

Pro pochopení odmítavého stanoviska západních ministrů zahraničí vůči sovětským návrhům je třeba vzít v potaz tehdejší situaci v západní Evropě. Vedle zřejmé nedůvěry k plánům sovětské strany, stál za odmítavým stanoviskem i naplno rozběhlý integrační proces v západní části Evropy a to za politické podpory Spojených států. Součástí tohoto celku pak bylo od samého počátku i Západní Německo. V dubnu 1951 šestice států podepsala Smlouvu o založení Evropského společenství uhlí a oceli. Úspěch tohoto uskupení zapříčinil další debaty o tom, zda se nevydat cestou politické a hospodářské spolupráce, včetně užší ekonomické integrace hlavních hospodářských odvětví. V květnu 1952 byla mezi stejnými státy podepsána Smlouva o vytvoření Evropského obranného společenství. A ve stejné době zástupci tří vítězných mocností z období druhé světové války podepsali tzv. Generální (Bonnskou) smlouvu, která měla formálně ukončit válečný stav a udělit Spolkové republice Německo suverenitu. Bonnská smlouva byla vázána na ratifikaci Smlouvy o

¹¹ Mastny, V. – Soviet foreign policy, 1953-1962. str. 315

¹² Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009. str. 57

¹³ Prohlášení státního tajemníka Johna Fostera Dullese během setkání s britským, francouzským a sovětským ministrem zahraničí v Berlíně dne 10. února 1954. in: The Conference on Security and Cooperation in Europe: Public Statements and Documents, 1954-1986. United States Department of State, Bureau of Public Affairs – Office of the Historian, 1986.

¹⁴ Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M. – tamtéž. str. 326

EOS¹⁵. Navíc byl v roce 1953 předložen návrh na vytvoření Evropského politického společenství, který ve Štrasburku představila komise vedená Heinrichem von Brentanem, spolupracovníkem německého kancléře Adenauera. Podle tohoto návrhu se Evropské politické společenství mělo stát základním kamenem evropské federace.

Zapojení SRN do EOS znamenalo jednak vyzbrojení této země a zároveň zapojení německých divizí pod jednotné velení. Dohoda potvrdila rovnoprávnou účast SRN a zdůraznila přímou vazbu EOS na Severoatlantickou alianci. Smlouva o EOS a Bonnská smlouva představovaly pro Západní Německo zajištění politické a částečně i vojenské suverenity.¹⁶ Spojené státy vyčerpané konfliktem v Koreji tlačily na Paříž, aby ratifikaci smlouvy o EOS a s ní související Generální smlouvu a smlouvu o EPS dále neodkládala.¹⁷ A třebaže se nakonec 30. srpna 1954 francouzské Národní shromáždění většinou hlasů gaullistů, socialistů a komunistů odmítlo smlouvou o EOS zabývat a tudíž poslalo celé obranné společenství, politickou spolupráci a plán vytvoření jednotné armády ke dnu, v lednu 1954 byli ministři zahraničí Francie, Velké Británie a Spojených států nuceni postavit se záporně nejen k sovětským návrhům na jednotné neutrální Německo, ale i k návrhům na sjednání kolektivní smlouvy, která by deklarovala bezpečnost v západní části Evropy výměnou za uznání hranic Evropy východní.

1.2. Druhý návrh na vytvoření kolektivní bezpečnosti z roku 1955

Od dubna do července se v roce 1954 konala v Ženevě konference, jejíž účastníci řešili otázku Koreji a znovunastolení míru v Indočíně. Z nejednotných postojů západních zemí si sovětský ministr zahraničí Molotov odnesl dojem, že mezi západními státy panuje neshoda, což se mu v jeho očích potvrdilo i tím, že o měsíc později padla i smlouva o EOS. Moskva dokonce přispěchala, aby Francouzům k tomuto v jejich očích „vlasteneckému“ rozhodnutí upřímně gratulovala¹⁸. Situace na Západě se pro Moskvu v průběhu září vyvíjela velmi příznivě - západní státy neměly pro případ odmítnutí EOS připraven záložní plán. V zájmu celého Západu však bylo,

¹⁵ Kovář, M., Horčíčka, V., - Dějiny evropské integrace I. Praha, nakl. Triton 2005. str. 97

¹⁶ Nálevka, V. – Horké krize studené války. Praha, nakl. Vyšehrad 2010. str. 68

¹⁷ Kovář, M., Horčíčka, V., - Dějiny evropské integrace I. str. 102

¹⁸ Mastny, V. – Soviet foreign policy, 1953-1962. str. 315

aby SRN nebylo ponecháno bez vlastních ozbrojených sil¹⁹. Východisko nakonec našli Britové za francouzské asistence - na přelomu září a října se v Londýně konala konference sedmi západoevropských zemí za účasti USA a Kanady. Ministři zahraničí devíti zemí se dohodli na rozšíření Západní unie o SRN a Itálii. Byla připravena cesta k podpisu tzv. Pařížských dohod, které byly slavnostně parafovány 23. října 1954. Projekt EOS, odmítnutý Francouzi, se právě ve francouzském hlavním městě dočkal jistého následovníka. Logika spočívala v tom, že se Západní Unie přejmenovala na Západoevropskou unii a zároveň přebrala některé funkce původního EOS, včetně kontroly nad německým zbrojením. Ozbrojené síly Západoevropské unie byly podřízeny velení NATO. Členské země si zachovaly strukturu národních armád. Velká Británie se zavázala ponechat ozbrojené síly na evropském kontinentu, pokud to nebude v rozporu s přáním většiny členů Západoevropské unie. SRN bylo dovoleno postavit 12 armádních divizí a zároveň mohla započít zbrojní výrobu s výjimkou zbraní hromadného ničení – jaderných, chemických a biologických zbraní. Výsledkem Pařížských dohod byla i dohoda mezi západními mocnostmi a Západním Německem na úpravě Generální smlouvy z roku 1952, která de iure ukončila okupační režim a deklarovala suverenitu SRN. Protokol o zrušení okupačního statutu na území SRN byl pro Němce příznivější než Generální smlouva. Souběžně byl v Paříži podepsán i protokol o přijetí SRN do Severoatlantické aliance, datum vstupu připadlo na desáté výročí ukončení 2. světové války, na den vítězství 9. května 1955²⁰.

Podpis Pařížských dohod znamenal velký obrat a byl velmi negativně vnímán v Moskvě. Sovětský svaz musel reagovat a přizpůsobit svoji strategii. Bylo nutné napnout veškeré diplomatické úsilí, aby odvrátil pro něj nepříznivý trend v mezinárodních vztazích. Ministr zahraničí Molotov zareagoval pružně a do Moskvy pozval na konec listopadu 1954 ministry zahraničí evropských zemí, aby společně prodiskutovali přípravu celoevropské bezpečnostní konference. Doufal, že tímto krokem naruší soudržnost západních zemí a že se mu podaří zvrátit trend a zabránit vstupu SRN do západoevropských struktur. Molotov však musel spolknout hořkou pilulku, když pozvání do Moskvy přijaly jen státy v sovětské sféře vlivu²¹. Výsledkem jednání byla deklarace Sovětského svazu a jeho satelitů kritizující vyzbrojení

¹⁹ Kovář, M., Horčíčka, V. - Dějiny evropské integrace I. str. 104

²⁰ Nálevka, V. – Horké krize studené války. Praha, nakl. Vyšehrad 2010. str. 69, 70

²¹ Mastny, V. – Soviet foreign policy, 1953-1962. str. 316

Západního Německa a otevření cesty k založení Varšavské smlouvy, coby vojensko-politické protiváhy NATO²².

Varšavská smlouva o spolupráci a vzájemné pomoci byla podepsána 14. května 1955. Šlo o narychlo sepsaný dokument. V podstatě šlo o přepsání textu Washingtonské smlouvy o založení NATO. V obecném vnímání té doby šlo o krok k utužení dominance Sovětského svazu nad svými satelity²³. Vznikla tak vojensko-politická aliance s jednotným vedením. Sovětský svaz ve stejné době zrušil své spojenecké smlouvy s Británií a Francií uzavřené v době války a zároveň uznal suverenitu Německé demokratické republiky a začlenil ji do Varšavské aliance. Obě části Německa tak byly začleněny do vojenských aliancí stojících proti sobě a v podstatě tak symbolizovaly rozdělení Evropy.

Na vznik uskupení Varšavské smlouvy je třeba se dívat jako na prostředek k dosažení souhlasu Západu s konáním konference o kolektivní bezpečnosti, což bylo stále jedním z hlavních cílů sovětské diplomacie. O tom svědčí i fakt, že ve Varšavské smlouvě bylo obsaženo ustanovení o tom, že v případě přijetí celoevropské smlouvy o kolektivní bezpečnosti, o což mají smluvní strany usilovat, pomine účel vojenské aliance a smlouva pozbude platnosti²⁴. Šlo o diplomatickou páku v rámci příprav na ženevský summit, který se konal jen o měsíc později. Sovětský svaz tímto způsobem chtěl přimět Západ, aby přistoupil na svolání bezpečnostní konference. Cílem bylo zabránit integraci Západního Německa do vojenských struktur NATO²⁵. Zároveň by se rozpustily obě aliance a Američané už by neměli důvod proč nadále setrvávat v Evropě.

Není proto překvapením, že v zemích NATO nebyl vznik Varšavského paktu brán velmi vážně, specialisté NATO jeho strukturu dokonce ironicky nazvali „*hradem z lepenky*“. Je ale překvapující, že sovětská diplomacie očekávala, že na Západě tento projekt vzbudí obavy, díky nimž se podaří vmanévrovat západní protějšky do situace, kdy nebudou mít jinou možnost než přistoupit na sovětské požadavky. O tom, že se

²² Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009. str. 59

²³ Békés, C. – tamtéž, str. 57

²⁴ srov. čl. 11 Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Albánskou lidovou republikou, Bulharskou lidovou republikou, Maďarskou lidovou republikou, Německou demokratickou republikou, Polskou lidovou republikou, Rumunskou lidovou republikou, Svazem sovětských socialistických republik a Československou republikou

²⁵ Durman, K. – Popely ještě žhavé I. Válka a nukleární mír. Praha, Karolinum 2004. str. 420

tato očekávání ukázala jako lichá, se první tajemník KSSS Chruščov měl přesvědčit o pár měsíců později²⁶.

Vzájemné vztahy mezi Východem a Západem alespoň zlepšilo vyřešení rakouské otázky. Státní smlouva čtyř vítězných mocností s Rakouskem byla podepsána 15. května 1955. Rakousko se zřeklo vstupu do jakýchkoliv vojenských struktur, 27. července 1955 získalo plnou suverenitu²⁷ a do tří měsíců se ze země stáhla okupační vojska. Změna postoje Moskvy odrážela posun v rámci kremelské hierarchie, kdy se první tajemník Chruščov odpoutal od politiky ministra zahraničí Molotova a prosadil umírněnější kurz v mezinárodních vztazích. V podstatě tak pokračoval v dřívějším umírněném kurzu Georgije Malenkova, který pod silným politickým tlakem byl nucen podat demisi na post předsedy vlády již v únoru 1955. Uzavření státní smlouvy s Rakouskem mělo symbolizovat nastolení mírnější tváře Moskvy. Mírnější tváře, která však stále sleduje stejný cíl – zabránit vojensko-politické konsolidaci Západní Evropy za účasti SRN. Mělo k tomu pomoci dosažení nukleární parity se Západem, upevnění socialistického tábora a uvolnění napětí v mezinárodních vztazích²⁸.

Summit vedoucích představitelů, po kterém volal ve svém projevu Winston Churchill, se konal od ve dnech 18.-23. července 1955 v ženevském Paláci národů. Atmosféra se nesla v duchu přátelské výměny názorů, což dalo komentátorům a historikům možnost mluvit o duchu Ženevy v mezinárodních vztazích. Šlo o první setkání nejvyššího představitele Sovětského svazu s prezidentem Spojených států od konání Postupimské konference z přelomu července a srpna 1945. Sovětská diplomacie opět předložila požadavek na podepsání celoevropské smlouvy o kolektivní bezpečnosti a paktu o neútočení.

Sovětští diplomaté moc dobře věděli, že jejich dlouhodobé výzvy ke svolání bezpečnostní konference dobře působí na západoevropskou veřejnost, která byla unavena z neustálé hrozby ozbrojeného konfliktu a po svých zástupcích vyžadovala zmírnění napětí a jisté oteplení v mezinárodních vztazích. Chruščov odjížděl na jednání s návrhem, aby se cizí armády stáhly z Německa a měl být stanoven strop

²⁶ Mastny, V. – Learning from the Enemy – NATO as a model for the Warsaw Pact, in: Schmidt, G. - A History of NATO, The First Fifty Years, vol. 2. New York, nakl. Palgrave 2001. str. 158,159

²⁷ Luňák, P. – Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce. Praha, nakl. Libri 1997. str. 214

²⁸ Durman, K. – Popely ještě žhavé I. Válka a nukleární mír. Praha, Karolinum 2004. str. 422

pro početní stavy ozbrojených sil obou velmocí. Moskva byla připravena nabídnout ústupek v případě snížení stavu konvenčních ozbrojených sil a stáhnout se z Východního Německa²⁹.

Představitelé velmocí navzdory proklamacím o oteplení vzájemných vztahů nenalezli v průběhu setkání shodu v otázce sjednocení Německa ani v otázce svolání bezpečnostní konference. Návrh, aby bylo Německo sjednoceno a Němci si mohli ve svobodných volbách vybrat směr dalšího vývoje, byl pro sovětské zástupce zcela nepřijatelný, neboť tyto podmínky nezajišťovaly neutralitu Německa. Ženevská konference tedy v tomto bodě žádný posun ve vztahu mezi Západem a Východem nepřinesla, a v podstatě šlo o potvrzení stávajícího stavu rozdělení Německa³⁰. Představitelé obou supervelmocí se ovšem neshodli ani v otázce odzbrojení. Sovětští zástupci v čele s prvním tajemníkem Chruščovem a předsedou vlády Bulganinem odmítli návrhy Američanů, aby byla v rámci zásady „otevřeného nebe“ umožněna letecká kontrola dohodnutého snížení ozbrojených sil.

Ženevské setkání tak navzdory zlepšeným osobním vztahům mezi státníky průlom o svolání bezpečnostní konference nepřineslo. V hodnocení ženevské schůzky je možné se dopustit jistého minimalismu a považovat za úspěch vůbec její konání, i když z dobového hlediska byla očekávání mnohem větší. V pozdější analýze sovětského ministerstva zahraničí připravené pro summit evropských komunistických vůdců v Moskvě z ledna 1956 byla ženevská schůzka hodnocena jako v zásadě *„významná událost mezinárodních vztahů, která prokázala, že se imperialistické mocnosti musí ohlížet na požadavek lidu, aby skončila studená válka a nedořešené mezinárodní konflikty byly vyřešeny mírovou cestou“*. Výsledky ženevského summitu Moskva pochvalně zhodnotila tím, že *„přispěly k posílení role Sovětského svazu a celého socialistického tábora, zejména v tématech jako je evropská bezpečnost a německá otázka“*. Naopak z hlediska sovětského vedení to byl Západ, který řešil německou otázku v rozporu s evropskou bezpečností³¹.

²⁹ Durman, K. – Popely ještě žhavé I. str. 420, 421

³⁰ Luňák, P. – Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce. Praha, nakl. Libri 1997. str. 216

³¹ Poznámky Ministerstva zahraničních věcí SSSR týkající se zahraniční politiky (analýza pro setkání 6. ledna), in: Békés, C., Byrne, M., Rainer, J., M., - The 1956 Hungarian revolution: A History in Documents. Budapešť, nakl. Central European University Press, str. 107

Vzhledem k tomu, že se Sovětský svaz nedočkal schválení návrhu na vytvoření evropského bezpečnostního systému, navázal v září 1955 diplomatické vztahy se Západním Německem. Východní Němci potom získali pravomoci v zahraničněpolitických otázkách. V lednu 1956 se NDR stala součástí Varšavského paktu a rozdělení Německa se stalo definitivní³². Zatím se však pozornost světa upřela jinam, jednak na pokračující vření v sovětském vnějším impériu, a jednak na otázky třetího světa a na Blízký východ.

Idea svolání bezpečnostní konference tak v průběhu padesátých let své naplnění nenašla. Už jen to, že svolání bezpečnostní konference se stalo tématem diskusí mezi zástupci velmocí, bylo parciálním úspěchem. Pro shrnutí epochy po roce 1953 můžeme hovořit o uvolnění v mezinárodních vztazích, které ovšem je poznamenáno vykrytalizováním dvou proti sobě stojících vojensko-politických bloků³³. Myšlenka nového bezpečnostního systému byla dobře promyšleným kalkulem sovětského vedení; takto je třeba se na snahy o kolektivní bezpečnost ze strany sovětské diplomacie dívat. Hmatatelným výsledkem složitých jednání se Západem tedy bylo založení Varšavské smlouvy a z jejího smluvního základu vyplývající kvalitativně nový stupeň dominance Sovětského svazu ve východní Evropě a koordinace zemí vnějšího impéria. Z vojenského hlediska se mohl Sovětský svaz spolehnout na jaderné hlavice i na nově zkoušené termonukleární zbraně.

Stejným způsobem je třeba chápat pozici Západu v tomto období. Pokud by Západ přistoupil na sjednání kolektivní bezpečnostní smlouvy, pak by dal volnou ruku Sovětskému svazu pro utužení vlivu ve východní Evropě, smluvnímu potvrzení rozdělení Evropy a také by musel obětovat Západní Německo. K jeho vyzbrojení ani začlenění do struktur Severoatlantické aliance by nemohlo dojít³⁴. Zabetonování situace v Evropě a právní uznání statu quo by bylo obětováním Německa, bylo by vyklizením pozic ve střední Evropě a rezignací na úspěch rozvíjejících se integračních projektů v západní části Evropy. Kolektivní bezpečnostní smlouva by – pokud by byla vyjednána podle sovětských představ - byla vysokou cenou, kterou by bylo třeba zaplatit za sjednocení Německa. Slovy francouzského historika a filozofa Arona je

³² Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M. – tamtéž, str. 328

³³ Aron, R. – Historie XX. století. Praha, nakl. Academia. str. 384.

³⁴ Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009. str. 56

třeba se ptát, zda Západ měl být ochoten riskovat konferenci, v níž by si východoněmecká komunistická strana ponechala svůj vliv a svoji všemocnost v neutrálním Německu³⁵. Vývoj v západní Evropě směřoval opačným směrem, ke konsolidaci a ekonomické a politické integraci Západního Německa.

1.3 Snahy o svolání bezpečnostní konference v šedesátých letech

1.3.1 Předpoklad uvolnění – změna sovětského vedení

Po celé následující desetiletí od konání summitu v Ženevě byly snahy o ukotvení bezpečnosti v Evropě utlumeny. Světová veřejnost se měla přesvědčit, že vzájemné soupeření obou velmocí má potenciál přerůst v jaderný konflikt. Centrem napětí v mezinárodních vztazích stal na přelomu padesátých a šedesátých let Berlín. Otázka rozděleného města se stala horkým tématem Pařížského summitu, který se konal mezi americkým prezidentem Eisenhowerem a prvním tajemníkem Chruščovem v květnu 1960. Schůzka skončila neúspěchem a slovní roztržkou, důvodem bylo sestřelení amerického špionážního letadla U-2. Ostrá výměna hrozeb a slov pokračovala i po setkání Chruščova s novým americkým prezidentem Kennedym ve Vídni v červnu 1961. K radikálnímu kroku nakonec došlo v srpnových dnech roku 1961, kdy východoněmecké složky začaly se stavbou kamenné zdi lemované ostnatým drátem. Obyvatelé východního Berlína byli konfrontováni s neprostupnou hranicí oddělující sektor, který po 2. světové válce připadl Američanům, Britům a Francouzům. Postavení zdi, i přes ostré protesty západních zemí, paradoxně přispělo k tomu, že Evropa přestala být příčinou konfrontace mezi USA a Sovětským svazem³⁶. Vezmeme-li v potaz vlašnou reakci Západu na okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy, pak berlínská krize byla posledním skutečně krizovým momentem, který se odehrál v Evropě v průběhu studené války.

Soupeření mezi Spojenými státy i SSSR se přesunulo do třetích zemí, kde obě supervelmoci soupeřily o vliv. Soutěž probíhala i v rovině zbrojení a rozšiřování raketových nukleárních hlavic, tak i v oblasti dobývání vesmíru. Po nezdaru operace

³⁵ Aron, R. – tamtéž, str. 384

³⁶ Hanhimäki, J. M. – The Rise and Fall of Détente. str. 4

Anadyr a následné kubánské krize v roce 1962 a podpisu Smlouvy o částečném zákazu jaderných zkoušek v roce 1963 nastala epocha détente mezinárodních vztahů³⁷.

Během Chruščovovy éry Moskva již další návrhy na uspořádání bezpečnostní konference nepředložila. V roce 1964, kdy byl první tajemník pod tlakem okolností nucen abdikovat, se Sovětský svaz musel potýkat se ztrátou prestiže a velmocenské autority. Byla to zejména nezodpovědná politika v mezinárodních vztazích, sklon k velkému riskování a politickému hazardu a balancování na hraně jaderné války co zbylo v paměti po odchodu prvního tajemníka³⁸. Symptodem ztráty autority bylo i rozvolnění vazeb s Čínskou lidovou republikou.

V říjnu 1964 se skupina mladších a dravějších politiků chopila iniciativy a využila momentální Chruščovovy nepřítomnosti v Moskvě a stárnoucího prvního tajemníka detronizovala. Starý vůdce byl donucen podepsat svou rezignaci „ze zdravotních důvodů a pro pokročilý věk“.³⁹ Změna ve vedení vynesla do čela nového prvního tajemníka Brežněva, předsedou vlády se stal Kosygin a Mikojan se stal předsedou prezidia nejvyššího sovětu.

1.3.2 Détente jako nová výzva

Jussi M. Hanhimäki ve své monografii pojednávající o détente uvádí, že tento francouzský termín ve své době nebyl hojně užíván. Dokonce jeho autorství nejde přiříct Francouzi de Gaullovi, třebaže ten se podílel na svébytné verzi francouzského détente. Představitelé Sovětského svazu hovořili spíše o „mírovém soužití“. Na druhé straně Atlantiku se termín détente v jazyku politiků objevoval velmi zřídka⁴⁰.

Období détente nelze přesně časově ohraničit s ohledem na to, že neexistuje žádná oficiální proklamace jejího začátku ani vyhlášení konce. Nicméně za počátek období détente dá považovat období následující po berlínské a kubánské krizi. Už v té době lze vysledovat tendence, kdy se vzájemné vztahy mezi Spojenými státy a

³⁷ Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, str. 59

³⁸ Luňák, P. – Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce. str. 220

³⁹ Durman, K. – Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 32

⁴⁰ Známa je epizoda z prezidentské kampaně v roce 1976, kdy kandidát na úřad prezidenta Gerald Ford vůbec zakázal užití tohoto slova ve volebních materiálech (a nahradil jej obecnějším sloganem „mír skrze sílu“ - Hanhimäki, J. M. – The Rise and Fall of Détente. Washington, 2013, str. xix

Sovětským svazem začínají posouvat k vzájemnému porozumění, větší důvěry, intenzivnějších kontaktů a pravidelnosti jednání, které můžeme vysledovat v 70. letech. V období následujícím po kubánské krizi byla mezi oběma supervelmocemi zřízena „horká linka“, jejímž cílem bylo vyhnout se případným budoucím krizím, které se tak snadno mohly vyjmout kontrole. Za konec détente Hanhimäki považuje rok sovětské invaze do Afghánistánu a volbu Ronalda Reagana americkým prezidentem⁴¹.

Na straně východního bloku byl hlavním zastáncem politiky détente generální tajemník KSSS Leonid Brežněv, který se od ostatních špiček kremelské hierarchie odlišoval tím, že se nespolehal jen na ideologické vidění světa a nezářidka byl ochoten dělat pragmatické kompromisy, pokud to situace vyžadovala. Komunistická ideologie byla pochopitelně hnací silou a její role nesmí být podceněna, nicméně zahraniční politiku Sovětského svazu ve vytýčeném období je třeba pojímat jako politiku prosazování národních zájmů, z nichž nejzákladnějším byla snaha po zachování postavení Sovětského svazu coby supervelmoci⁴².

K dominanci Sovětského svazu od druhé poloviny šedesátých let svým způsobem přispěla i slabost Západu, který si procházel svou vlastní krizí – ať už šlo o ostudnou sprchu ve vietnamské válce anebo pozdější ostudou spojenou s aférou Watergate⁴³. Veřejnost na Západě spíše vnímala protesty radikálních studentů proti stávajícímu establishmentu, dokladem toho byly barikády v Paříži a dalších evropských městech i v Americe. Mnozí autoři hovoří o krizi Západu. Z vnějšího pohledu východním směrem se mohlo zdát, že Sovětský svaz je vůči takovým protestům imunní a podobnou vnitřní krizí neprochází. Nicméně, to co nebylo vidět navenek, se mělo vyjevit o desetiletí později. Détente byla otázkou velmocí, které definovaly její náplň a obsah⁴⁴.

Pro Brežněva pak bylo typické, a tolik odlišné od uvažování jeho předchůdce, že nebyl ochoten podstoupit riziko konfrontace se Západem a naopak se snažil otevřenému konfliktu předejít. Proto mu byly cizí radikální postoje sovětské generality. Brežněv považoval za větší nebezpečí pro svou zemi Čínskou lidovou

⁴¹ Hanhimäki, J. M. – *The Rise and Fall of Détente*. Washington, 2013, str. xviii

⁴² Savranskaya, S., Taubman, W. – *Soviet foreign policy, 1962-1975*, in: *The Cambridge History of the Cold War*, volume II – *Crises and détente*. Cambridge, 2011. str. 140

⁴³ tamtéž

⁴⁴ Luňák, P. – tamtéž, str. 225

republiku nežli Spojené státy⁴⁵. Cílem jeho politiky bylo dosáhnout stability v Evropě a uznání stavu po druhé světové válce. Krev sovětských vojáků prolitá během druhé světové války byla vykoupena změnou hranic a Brežněv ani nikdo jiný ze sovětského vedení nebyl ochoten na poválečném uspořádání něco měnit⁴⁶.

Ve Spojených státech se političtí představitelé vyjadřovali k nutnosti zmírnění napětí stále častěji. Americký prezident John F. Kennedy v jednom ze svých nejdůležitějších projevů, který přednesl na Americké univerzitě ve Washingtonu 10. června 1963, hovořil o nutnosti opětovně prozkoumat americký přístup k možnostem dosažení míru, přístup ke vztahům k Sovětskému svazu a k průběhu studené války. Ve svém proslovu Kennedy zmínil závazek bránit Západní Evropu i Západní Berlín, neboť šlo o „*identifikování vlastních životních zájmů USA*“. Vyjádřil naději, že se podaří „*přesvědčit Sovětský svaz, aby dovolil všem zemím si vybrat svoji vlastní budoucnost*“, bez toho aniž by se Moskva vměšovala do vnitřních záležitostí jiných zemí⁴⁷.

Kennedyův následovník Lyndon Johnson pokračoval ve stejném duchu a v roce 1964 vyzval k rozšíření možností obchodu, cestování i humanitární asistence Východní Evropě. V roce 1965 řada vládních výborů pracovala na rozšíření možností obchodu s východoevropskými zeměmi⁴⁸. Tzv. Millerův výbor předložil zprávu o tom, že zvýšením obchodní bilance se zeměmi socialistické soustavy by Spojené státy získaly výraznější politickou páku. Administrativa prezidenta tuto myšlenku převzala – základní presumpcí bylo, že dřívější americké restriktce a překážky obchodních vztahů přinutily v minulosti východoevropské země k větší ekonomické a politické závislosti na Sovětském svazu, tudíž uvolnění obchodu s těmito státy oslabí jejich vazby vůči Moskvě⁴⁹.

V roce 1966 se ovšem perspektiva mírnějšího kurzu nastoleného cestou obchodu se Sovětským svazem a jeho spojenci zhroutila. Americký kongres odmítl

⁴⁵ tamtéž

⁴⁶ Savranskaya, S., Taubman, W. – Soviet foreign policy, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011. str. 141

⁴⁷ Projev na Americké univerzitě ze dne 10. června 1963, jehož angl. znění je k dispozici online na internetových stránkách Knihovny Johna F. Kennedyho (7.7.2013): <http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/BWC7I4C9QUmLG9J6I8oy8w.aspx>

⁴⁸ Hanhimäki, J. M. – Searching for a balance: the American perspective. in: Ludlow, N., P. – European Integration and the Cold War. Abingdon, nakl. Routledge 2007. str. 160

⁴⁹ Hanhimäki, J. M. - The Rise and Fall of Détente. Washington, nakl. Potomac Books 2013. str. 15

návrh Zákona o obchodu mezi Východem a Západem a snahy Lyndona Johnsona dostaly trhlinu⁵⁰. Kongresmani argumentovali tím, že zatímco tisíce amerických vojáků obětovalo svůj život v boji proti komunistickému režimu ve Vietnamu, pak není možné, aby se ve stejném okamžiku Spojené státy uvázaly k obchodování s komunistickými režimy v Evropě. Proti zákonu se navíc zvedla vlna odporu a téměř milion a půl milionu Američanů podepsalo petici proti obchodu s komunistickými státy⁵¹.

A zatímco americké snažení o expanzi obchodní bilance s komunistickými státy narazilo na odpor veřejnosti a federálních zákonodárců, své postavení ve vztahu s východem posílila Francie, Velká Británie i Itálie, které v průběhu let 1964-66 podepsaly se Sovětským svazem dvoustranné obchodní dohody⁵². Bilaterální vztahy západních zemí se Sovětským vztahem přispívaly k atmosféře uvolnění v Evropě. Harold Wilson, předseda vlády jejího veličenstva, navštívil Moskvu v roce 1966. Francouzský prezident Charles de Gaulle se vydal na triumfální návštěvu Sovětského svazu v létě 1966. De Gaulle se snažil o nezávislé postavení Francie v případě konfrontace mezi oběma bloky a usiloval o vytvoření francouzsko-sovětské osy, která změnila poměry sil v Evropě. Na druhé straně generální tajemník Leonid Brežněv spolu s ministrem zahraničí Gromykem viděli ve Francii zemi, která napomůže vybudovat nové vazby se západoevropskými státy⁵³. Francie podepsala se Sovětským svazem obchodní dohodu a připravila podobné dohody i s ostatními východoevropskými státy. Italové podepsali se Sovětským svazem v roce 1966 vedle obchodní dohody i dohodu s firmou Fiat, která postavila na území Sovětského svazu závody na výrobu osobních automobilů⁵⁴.

I Spolková republika Německo oživila své vztahy s východem. Šlo o iniciativu, která se zrodila v SRN pod názvem Ostpolitik. Důsledkem berlínské krize byla změna konceptu myšlení západoněmeckých elit, které se i v realitě studené války pokusily o normalizaci vztahů s východními Němci. Pokud tedy není možné změnit nic na rozdělení Německa, pak tedy je možné změnit Východní Německo a další východní

⁵⁰ Hanhimäki, J. M. – Détente in Europe, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011. str. 208

⁵¹ Hanhimäki, J. M. - The Rise and Fall of Détente. Washington, nakl. Potomac Books 2013. str. 15

⁵² Hanhimäki, J. M. – Détente in Europe, 1962-1975, str. 208

⁵³ Savranskaya, S., Taubman, W. – Soviet foreign policy, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011. str. 146

⁵⁴ Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, str. 66

země včetně SSSR⁵⁵. „Změna skrze sblížení“ byl koncept, který razil Egon Bahr, vedoucí myslitel v sociálně demokratické straně SPD. Po předání nót mezi západoněmeckým kancléřem Kurtem-Georgem Kiesingerem a východoněmeckým premiérem Willi Strophem se Bonn snažil o navázání vztahů se Sovětským svazem za účelem uzavření smlouvy o vzdání se užití síly ve vzájemných vztazích⁵⁶. Koncept Ostpolitik si osvojil kancléř Willy Brandt po roce 1969, který výrazně přispěl ke konání bezpečnostní konference v Evropě. Německý kancléř byl přesvědčen, že Německo je možné posílit pouze pokud se podaří překlenout konflikt mezi východní a západní částí Evropy. Toho bylo možno dosáhnout zřeknutím se agrese, vzájemným snížením ozbrojených sil a přijetím opatření ke zvýšení důvěry mezi Východem a Západem. Tento celoevropský konsenzus měl zahrnout i svobodu výměny informací a svobodu pohybu osob mezi evropskými státy. Pouze v rámci takového mírového uspořádání v Evropě by v Brandtových představách bylo možno přikročit k sjednocení obou německých států⁵⁷.

Iniciativy evropských zemí měly dopad v pouze v Evropě. Globální aréna zůstávala v dominanci obou supervelmocí. Nicméně evropské uvolnění bylo předpokladem pro oprášení starých iniciativ, kterých se Sovětský svaz nehodlal vzdát.

1.3.3. Východ opakuje nabídku - Bukurešťská výzva

V polovině šedesátých let se otázka svolání bezpečnostní konference v Evropě stala tématem i na půdě Organizace spojených národů. Přišel s ní polský ministr zahraničních věcí Adam Rapacki. Ten ve svém projevu před Valným shromážděním OSN v prosinci 1964 navrhl uspořádat konferenci, která by se zabývala problémem evropské bezpečnosti. Podle návrhu polského ministra měla být tato konference otevřena účasti Spojených států a Kanady i státům, které nejsou členy žádné

⁵⁵ Gaddis, J., L. – Studená válka, Praha 2006, str. 139

⁵⁶ Romano, A. – tamtéž, str. 66

⁵⁷ Loth, W. – Détente and European integration in the policies of Willy Brandt and Georges Pompidou. in: Ludlow, N., P. – European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973. Abingdon, nakl. Routledge 2007. str. 53

z politicko-vojenských aliancí⁵⁸. Během svého vystoupení na plénu se dotkl tří tradičních požadavků vůči SRN – uznání existujících hranic v Evropě, včetně hranice na řekách Odra a Nisa, mezinárodní uznání Východního Německa západními státy a závazek Bonnu, že se do budoucna zřekne jaderných zbraní. Poláci tak oživilí návrhy sovětských diplomatů z minulé dekády, které původně měly ztížit integraci SNR do atlantických struktur. Důvodem, proč polské vedení tento návrh – nutno dodat, že po krátké konzultaci s Moskvou - na světovém fóru předložilo, byla polská obava z měkčího přístupu Moskvy vůči SRN a obava ze spekulací o možných dohadech týkajících se sjednání nového „Rapalla“ s Bonnem. Tvrdší linie vůči Bonnu měla přesvědčit ostatní země Varšavské smlouvy k návratu k tradiční politice proti západoněmeckému státu. Polský návrh na svolání evropské bezpečnostní konference je tedy třeba vnímat jako krok k řešení své bezpečnosti cestou vícestranného jednání, čímž by byly omezeny jednostranné kroky Moskvy, pokud by měly být v rozporu se zájmy spojenců sdružených ve Varšavském paktu⁵⁹.

O měsíc později, v lednu 1965 podpořil polský návrh na svolání konference evropských států i Politický poradní výbor Varšavské smlouvy s dovětkem, že účelem této smlouvy by mělo být snížení napětí v Evropě a ve světě⁶⁰. Na 23. sjezdu KSSS, který se konal na přelomu března a dubna 1966, se Leonid Brežněv vyjádřil ve prospěch polské iniciativy. Podle Brežněva měla být na programu jednání navrhované konference o bezpečnosti diskuse o snížení zbraní a vyřešení německé otázky mezinárodním uznáním obou německých států⁶¹. Sovětská varianta původního polského plánu však již nepočítala s účastí Spojených států a Kanady – v tomto duchu jej představil v Římě sovětský ministr zahraničí Gromyko během své první zahraniční cesty⁶².

⁵⁸ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha, nakl. Academia 2007. str. 40

⁵⁹ Selvage, D. – The Warsaw Pact and the European security conference, 1964-69. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str., 86

⁶⁰ Text Prohlášení ze setkání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy ze dne 20. ledna 1965, jeho angl. znění k dispozici online (6.7.2013): <http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17910&navinfo=14465>

⁶¹ Kirk-Laux, J. – Divergence la position des pays de l'Europe de l'Est à l'égard de la Conférence sur la sécurité et la coopération en Europe : 1965-1972. in: Études internationales, vol. 4, čís. 1-2, 1973, str. 93, k dispozici online (6.7.2013): <http://www.erudit.org/revue/ei/1973/v4/n1-2/700282ar.html>

⁶² Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009. str. 59

Snaha o oživení plánů ohledně evropské bezpečnosti vyvrcholila přijetím *Deklarace o posilování míru a bezpečnosti v Evropě*, kterou přijal Politický poradní výbor Varšavské smlouvy během zasedání nejvyšších představitelů v červenci 1966 v Bukurešti⁶³. Celá jedna kapitola deklarace se týkala návrhu na svolání bezpečnostní konference v Evropě. Mír a s ním související evropská bezpečnost měly být posíleny svoláním konference, která měla přijmout evropskou deklaraci o spolupráci. Tato nová bezpečnostní konstrukce měla nahradit existenci dvou vojenských bloků. Šlo tedy o opakování výzvy z roku 1955.

I když v textu chybí explicitní zmínka o tom, že Spojené státy a Kanada měly být z konání konference vyloučeny, není pochyb o tom, že plán byl míněn pouze pro evropské země. V deklaraci východní blok ostře kritizoval politiku USA a vymezil se i vůči Spolkové republice Německo. Spojené státy byly viněny z toho, že se míchají do vnitřních záležitostí druhých zemí a že vykonávají koloniální represe. SRN byla zmíněna v souvislosti s teritoriálními požadavky „západoněmeckých revanšistů“⁶⁴.

Podle států Varšavské smlouvy měly Evropské země usilovat o takové podmínky, aby vzájemné rozpory mezi národy Evropy byly řešeny cestou vzájemného porozumění za dodržení principů suverenity, rovnosti a nevměšování se do vnitřních záležitostí jiných zemí. Nutno podotknout, že tyto principy byly do deklarace včleněny na výslovnou žádost rumunské delegace, která dokonce hrozila tím, že ukončí jednání⁶⁵. Červencová deklarace byla hozeným míčkem ostatním evropským zemím, ať už členům NATO nebo i státům stojícím mimo alianci. Další těžko splnitelnou podmínkou pro svolání bezpečnostní konference bylo vyřešení německé otázky. Východní blok požadoval po Západu uznání existence dvou německých států a jejich vzájemné hranice. Oba státy se měly zavázat, že se vzdají možnosti vlastnit atomové zbraně. Deklarace však ani nevylučovala možnost, že by v budoucnu mělo dojít ke sloučení obou německých států – k tomu mohlo dojít pouze za předpokladu, že by se nově vzniknuvší jednotný stát vzdal vojenského potenciálu. Jednotné, neutrální a

⁶³ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha, nakl. Academia 2007. str. 40

⁶⁴ Srov. text Deklarace o posilování míru a bezpečnosti v Evropě přijaté Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 5. července 1966, angl. znění k dispozici online (6.7.2013):

<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17953&navinfo=14465>

⁶⁵ Romano, A. – tamtéž, str. 60

demokratické Německo by ovšem nesmělo představovat nebezpečí pro další státy⁶⁶. I tento návrh byl oprášením Stalinova návrhu z roku 1952, a navazujících sovětských návrhů z roku 1954 a 1955.

Výzvu Varšavského paktu z roku 1966 je třeba hodnotit spíše jako chytrý propagandistický tah, než upřímně míněné pozvání Západu k jednání. Byla zveřejněna v době, kdy se Severoatlantická aliance potýkala s rozhodnutím prezidenta de Gaulla stáhnout z vojenských struktur NATO francouzské vojenské jednotky. Cílem bukurešťské výzvy tedy bylo využít oslabení západních států. Uzavřením kolektivní bezpečnostní smlouvy by se tak naplnil i cíl definovaný v článku 11 Smlouvy o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci, která předvíдалa rozpuštění východní aliance. Podle plánů sovětského vedení by v takovém případě musela severoatlantická aliance reagovat svojí transformací, což by vedlo k omezení vlivu Spojených států v Evropě, jelikož podle původních plánů se země mimo Evropu součástí nové kolektivní smlouvy stát neměly⁶⁷. Stojí za to podotknout, že v případě rozpuštění Varšavského paktu by byly jeho členské státy kryty sítí bilaterálních smluv o vzájemné vojenské pomoci v případě napadení. Sít' těchto smluv zaručovala de facto pokračování aliance v případě rozpuštění Varšavské smlouvy⁶⁸.

1.3.4. Reakce Západu na bukurešťskou výzvu

Reakce západních zemí na bukurešťskou výzvu byla velmi opatrná. Spojené státy se více staraly o průběh vietnamské války a následující rok se pozornost světové veřejnosti soustředila na šestidenní válku na Blízkém východě. Reakce NATO na bukurešťskou výzvu se omezila na obecné konstatování, že se NATO bude zabývat možnostmi zlepšení vztahů mezi Východem a Západem v politické, sociální, kulturní rovině a v oblasti vědy. NATO uznalo, že jsou různé možnosti pro rozvíjení vztahů mezi Východem a Západem, jejichž součástí může být i širší mezinárodní

⁶⁶ tamtéž

⁶⁷ Kirk-Laux, J. – tamtéž, str. 94

⁶⁸ Romano, A. – tamtéž, str. 60

rámec⁶⁹. Vlády členských zemí NATO měly v tomto období odlišný názor na to, jakým způsobem zlepšit vztahy mezi Východem a Západem.

Snahy o zlepšení vztahů s Varšavskou smlouvou vedly v rozvážné debatě v rámci NATO a vyústily v přijetí tzv. Harmelovy zprávy o budoucích úkolech NATO v prosinci 1967. Zpráva belgického předsedy vlády představila novou dimenzi zahraniční politiky aliance – nutnost uvolnění napjatých politických vztahů mezi východním blokem a Západem, zatímco ve vojenské oblasti potvrdila cíle a účel Severoatlantické aliance. Každý členský stát měl přispívat ke zlepšení vztahů se Sovětským svazem a dalšími státy východní Evropy, ale současně měl dbát na to, aby détente nevedla k rozpadu aliance.⁷⁰

Na Harmelovu zprávu se odvolali představitelé NATO, kteří se sešli v Reykjavíku v červnu 1968. Namísto uspořádání evropské bezpečnostní konference NATO stvrdilo předchozí závazek prohlubovat politiku détente a vyjádřilo ochotu vést dialog se státy Varšavské smlouvy o vzájemném a vyváženém snížení ozbrojených sil v Evropě (MBFR)⁷¹. Tím se oba projekty – tedy svolání evropské bezpečnostní konference a zahájení jednání o snížení sil v Evropě dostaly do příčinné souvislosti. Otázkou, která měla nastat v příštích letech bylo, zda se diskuse o obou bodech povede na jediném fóru zda půjde o separátní dialog mezi Východem a Západem⁷².

Podle Závěrečného prohlášení Severoatlantické rady z Reykjavíku se měla každá členská země NATO podílet na zlepšení vztahů mezi Východem a Západem. Představitelé NATO potvrdili, že jim jde o stabilní prostředí v Evropě, snahu o překonání rozdělení Německa a zlepšení evropské bezpečnosti. Zároveň potvrdili, že neuznávají existenci Německé demokratické republiky a že k definitivnímu mírovému řešení německé otázky je třeba souhlasu tří mocností a Sovětského svazu⁷³.

⁶⁹ Závěrečné prohlášení Ministerského zasedání NATO, přijaté v Paříži 15.-16. prosince 1966, angl. znění k dispozici online (7.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c661215a.htm>

⁷⁰ Fidler, J., Mareš, P. – Dějiny NATO. Praha, nakl. Paseka 1997. str. 141

⁷¹ Hanhimäki, J. M. – Détente in Europe, 1962-1975, str. 208

⁷² Haftendorn, H. – The link between CSCE and MBFR. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str. 237

⁷³ Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady, přijaté v Reykjavíku dne 24.-25. června 1968, angl. znění k dispozici online (7.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c680624a.htm>

1.3.5 Budapešťská výzva

Snahu o docílení uvolnění napětí v mezinárodních vztazích nenarušila ani invaze vojsk pěti států Varšavské smlouvy do Československa v roce 1968. Dubčekovo vedení přijalo v průběhu první poloviny roku řadu kroků vedoucích k liberalizaci domácích poměrů, včetně zakotvení širší svobody projevu i omezení cenzury, svobody shromažďování. Obava, že liberalizační kroky vedoucí k pluralizaci politického života v Československu mohou mít dominový efekt a destabilizují celou východní Evropu včetně Sovětského svazu samého, vedla kremelské vedení a vedení komunistických zemí k vojenskému řešení⁷⁴. Srpnová invaze nicméně ve svém důsledku neměla dopad na détente a nastavený kurz rozvíjejících se vztahů mezi Východem a Západem ani přerušení tradičních diplomatických kanálů. I přes zrušení několika oficiálních návštěv jako formy protestu vlád západních zemí, bilaterální kontakty pokračovaly dále⁷⁵. Moskevské vedení, i přes mnohá pochybení a neočekávané obtíže v průběhu invaze (situace v Československu byla odlišná od představ sovětského vedení), dalo rychle na srozuměnou, že nejde precedent a ani změnu politiky ve vztahu k neposlušnému Rumunsku, ani ve vztahu k Západnímu Berlínu⁷⁶.

Reakce Západu možná byla spíše oddechnutím než ostrou reakcí. Na západních představitelích bylo znát, že jsou více zaměstnání problémy doma a československá epizoda nebude záminkou ke změně kurzu a přiosvětlení vůči východnímu bloku. Známá je věta francouzského předsedy vlády Michela Debré, který se nechal slyšet, že *„sovětská invaze byla jen dopravní nehodou na cestě k détente“*⁷⁷. V podobném duchu se vyjadřoval i americký prezident Johnson. USA byly chycené do pastí Vietnamské války a právě čelili velké ofenzívě Tet a americká veřejnost dávala hlasitě svůj odpor k angažovanosti USA v tomto konfliktu. Pro Brežněva šlo navíc o vítězství v tom smyslu, že reakce západních představitelů se dala interpretovat jako de facto uznání sovětské dominance ve východní Evropě.

⁷⁴ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 42

⁷⁵ Romano, A. – tamtéž, str. 61

⁷⁶ Luňák, P. – tamtéž, str. 224

⁷⁷ Durman, K. - Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 111

Napříště tedy mělo jít o to stvrdit tento závazek i de iure mezinárodní smlouvou⁷⁸. Viděno z delšího časového úseku – pro západní země nebyla invaze do Československa důvodem k přehodnocení détente, naopak paradoxně posílila snahy Západu o zlepšení vztahů v Evropě⁷⁹.

Nedlouho po invazi vystoupil Leonid Brežněv s projevem na sjezdu Polské sjednocené dělnické strany. Jeho hlavní myšlenkou bylo sdělení, že v případě, kdy „se síly nepřátelské socialismu snaží změnit kurz socialistické země směrem ke kapitalismu, pak se jedná nejen o problém dotyčné země, ale týká se všech socialistických zemí“⁸⁰. Jinými slovy oslabení kteréhokoliv článku světového socialismu bylo záležitostí všech socialistických zemí. Posouzení toho, co je oním oslabením, však mělo být na zvažení Moskvy.⁸¹ Nešlo o nic jiného, než o veřejnou deklaraci sféry vlivu ve východní Evropě. Tato politická linie vstoupila do dějin jako Brežněvova doktrína, třebaže jako taková nebyla nikdy oficiálně vyhlášena, nebyla přijata politbyrem a i Brežněv její existenci popíral. Svůj věhlas získala zejména na Západě. Je příznačné, že v případě Rumunska a jeho deviace v rámci východního bloku i v případě Polska v 80. letech tato doktrína neplatila⁸².

Po invazi do Československa a následné konsolidaci sovětské dominance ve východní Evropě bylo kremelské vedení připraveno nabídnout nové podmínky pro konání konference o bezpečnosti v Evropě. Moskva sledovala nadále stejný cíl - snahu využít konferenci k právnímu etablování své role ve východní Evropě, uznání poválečných hranic a legitimacy Německé demokratické republiky. Sovětské diplomacii bylo zřejmé, že původní požadavky pro konání konference byly pro Západ neakceptovatelné a že bude třeba slevit ze svého maximalistického stanoviska. Bukurešťská výzva z roku 1966 nebyla vyslyšena, nenarušila vazby mezi západoevropskými státy a USA, bylo proto třeba přehodnotit metodu k dosažení cíle⁸³.

Sovětské satelity snahu Moskvy o svolání konference podporovaly. Pomineme-li bezpečnostní hledisko a nutnost uznání nových hranic ze strany Západu, což bylo

⁷⁸ Savranskaya, S., Taubman, W. – Soviet foreign policy, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011. str. 146

⁷⁹ Romano, A. – tamtéž, str. 61

⁸⁰ citováno z Hanhimäki, J. M. – The Rise and Fall of Détente. str. 30

⁸¹ Kotyk, V. – Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku. Praha, nakl. Oeconomica 2009. str. 167

⁸² Durman, K. - Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 120

⁸³ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 42

především zájmem Východního Německa a Polské lidové republiky, pak důvodem byly stále více se projevující známky hospodářské stagnace. Kolektivní smlouva mohla vytvořit prostor pro rozvoj obchodních vztahů a lepšího přístupu k západním investicím. Multilaterální fórum, jaké mohla nabídnout konference o bezpečnosti, bylo také možností rozvinout paralelní bilaterální diplomatické styky se západními zeměmi a částečně tak snížit svoji závislost na Moskvě⁸⁴.

V březnu 1969, devět měsíců po invazi do Československa, se v Budapešti narychlo sešli představitelé států Varšavské smlouvy. Stalo se tak ve stejném okamžiku, kdy se rozhořely boje mezi sovětskými a čínskými jednotkami na hraniční řece Ussuri. Jednání politického poradního výboru v Budapešti bylo nebývale složité, přesto přineslo dvě zásadní rozhodnutí - vedle dohody o institucionalizaci Rady ministrů obrany Varšavské aliance byl přijat sovětsko-maďarský návrh na svolání evropské bezpečnostní konference⁸⁵. Přijetí výsledného dokumentu bylo velkým ústupkem ze strany polské a východoněmecké delegace, neboť svolání konference nemělo být vázáno na žádné předběžné podmínky⁸⁶. Zvítězilo tak hospodářsky orientované křídlo v rámci Varšavské smlouvy, které mělo zájem na rozvíjení spolupráce se Západem, zvýšení obchodní výměny a přebírání moderních technologií. Šlo o země, které neměly vážné nedořešené problémy se SRN, tedy o Bulharsko, Maďarsko a Rumunsko podporované Sovětským svazem. Nutno dodat, že latentní spor mezi státy Varšavské aliance pokračoval do vyřešení německé otázky na konci roku 1973⁸⁷. Evropské státy byly vyzvány, aby „posilovaly atmosféru důvěry a zdržely se jednání, které by narušilo vztahy mezi zeměmi,“ a nadále neodkládaly otázku dohody o odzbrojení, posilovali détente v mezinárodních vztazích, nastavily podmínky pro větší spolupráci mezi lidmi a usilovaly o mír⁸⁸.

U diplomatických dokumentů a nót je důležité pozorně číst každé slovo od slova, napsané i nevyřčené. V případě budapešťské výzvy nejde o výjimku. Uznání nenarušitelnosti existujících hranic v Evropě (je třeba jej odlišit od aktu uznání existujících hranic) a uznání existence Německé demokratické republiky byly

⁸⁴ tamtéž, str. 43

⁸⁵ Békés, C. - tamtéž, str. 76

⁸⁶ Selvage, D. – The Warsaw Pact and the European security conference, 1964-69. str. 93

⁸⁷ Békés, C. - tamtéž, str. 77

⁸⁸ Deklarace přijatá Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 17. března 1969, k dispozici online (8.7.2013):

<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17125&navinfo=14465>

podmínky pro bezpečnost v Evropě, nikoliv však nutností pro svolání bezpečnostní konference. V původním návrhu výzvy ani nebyla pasáž o nenarušitelnosti hranic obsažena, stalo se tak na základě požadavku polské delegace, která se o podobu výsledného textu ostře střetla s rumunskou delegací. I tak budapešťská deklarace požadovala po SRN více, než si sovětští představitelé zprvu představovali⁸⁹. Ve srovnání s původní deklarací z roku 1966 se budapešťská výzva lišila jazykem, jakým byla napsána. V apelu vydaném v Budapešti je charakteristická absence výtek vůči imperialistické a koloniální politice, chybí zde kritika americké zahraniční politiky, výzva se nezmiňovala o „západoněmeckém revanšismu“. Třebaže byla diplomatická pobídka k uspořádání konference adresována evropským zemím, účast Spojených států a Kanady však nebyla explicitně vyloučena. Podmínky pro zachování bezpečnosti v Evropě, tedy nenarušitelnost existujících hranic, uznání existence dvou německých států a západoněmecké zřeknutí se jaderných zbraní se dalo interpretovat jako návrh bodů programu chystané konference⁹⁰.

Polští a východoněmečtí představitelé, kteří protestovali proti mírnějšímu tónu deklarace, nemohli nevidět spojitost mezi budapešťskou výzvou a probíhajícími diskusemi sovětského vedení se SRN ohledně vzdání se užití síly. Vyškrcnutím podmínek pro konání konference z konečného textu deklarace bylo ohrožením cílů Polska a NDR a jejich snahám o potvrzení suverenity ze strany západních zemí, zejména SRN. Gomulka si udělal závěr, že pokud si bude přát uznání hranice na řekách Odra-Nisa, pak tak dosáhne pouze skrze bilaterální jednání s Bonnem⁹¹.

1.3.6. Reakce západu na budapešťskou výzvu a následná prohlášení obou aliancí

Spojené státy zůstávaly vůči sovětské nabídce tradičně skeptické. Prezident Nixon, který nedlouho předtím nastoupil do úřadu, tlumil obavy, že případná konference o bezpečnosti v Evropě by mohla podnítit americký Kongres ke snahám stáhnout americké vojenské jednotky z Evropy, což by mělo vážné důsledky pro celé

⁸⁹ Selvage, D. – The Warsaw Pact and the European security conference, 1964-69. str. 93

⁹⁰ Maresca, J., J. – To Helsinki. The Conference on Security and Cooperation in Europe 1973-1975. USA, nakl. Duke University Press, 1985. str. 5

⁹¹ Selvage, D. – The Warsaw Pact and the European security conference, 1964-69. str. 93

NATO a americké spojence v Evropě. Ani tehdejší prezidentův poradce Henry Kissinger nebyl konferenci příliš nakloněn, neboť se obával, že multilaterální fórum, jakým měla být bezpečnostní konference, bude nahrávat bloku dobře koordinovaných socialistických zemí, kdežto západní země by mezi sebou soutěžily o prosazení svých návrhů. Spojené státy byly nicméně pod tlakem svých evropských spojenců. Státy západní Evropy tón budapešťské deklarace uvítaly. Německý kancléř Willy Brandt viděl v konferenci další plody Ostpolitik, zatímco Francouzi viděli v konferenci možnost, jak prosazovat své pojetí politiky détente nezávisle na stanovisku supervelmocí⁹².

Finská vláda využila postavení Finska coby neutrální země a odeslala 5. dubna 1969 všem evropským zemím, Spojeným státům a Kanadě memorandum s nabídkou hostit jak konferenci, tak i přípravná jednání a to ve finském hlavním městě⁹³. Finsko těžilo ze své geografické polohy. Na jedné straně Finové sousedili se Sovětským svazem a spadali tak přirozeně pod jeho sféru vlivu, na druhou stranu hospodářsky, kulturně a z hlediska politického systému bylo Finsko součástí Západu⁹⁴. V té době sice byla finská vláda podezřívána z přílišné náklonnosti Moskvě, možná i díky tomu, že nedlouho předtím se sešel finský prezident Urho Kekkonen se sovětským velvyslancem akreditovaným ve Finsku. Aby nebyli Finové podezříváni z toho, že konají ve jménu východního souseda, sovětskou pobídku modifikovali po svém – do pozvání zahrnuli oba německé státy a zároveň i Kanadu a Spojené státy, v pozvání zdůraznili nutnost podrobných příprav včetně bilaterálních konzultací a multilaterálních přípravných jednání a finskou ochotu hostit tato přípravná jednání a celou konferenci⁹⁵. Tímto krokem došlo ke stanovení první neměnné – a sice místa konání konference.

Diplomatickou odpovědí Západu na budapešťskou výzvu bylo prohlášení Severoatlantické rady, která se sešla ve Washingtonu 10. a 11. dubna 1969. Schůze se konala ke dvacátému výročí založení aliance. Představitelé členských zemí se nepřímou vyjádřili k návrhu komunistických zemí: „*mírové řešení v Evropě vyžaduje*

⁹² Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 44,45

⁹³ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 45

⁹⁴ Nuenlist, C. - Expanding the East-West dialog. The Neutrals as negotiators and mediators, 1969-1975. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str. 203

⁹⁵ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 203

pokrok k odstranění trvajících zdrojů napětí ve středu Evropy a zlepšení situace v Berlíně, zejména zajištění svobodného přístupu do města". Aliance se veřejně zavázala k diskuzi se Sovětským svazem a ostatními východními zeměmi a vyjádřila ochotu zkoumat témata, která mají být předmětem jednání. S ohledem na situaci ve východní Evropě zástupci členských zemí připomněli, že „předpokladem pro dlouhodobé zlepšení v mezinárodních vztazích je dodržení principu nezávislosti a teritoriální integrity zemí, nevměšování se do jejich domácích záležitostí, právu lidu na určení si svojí budoucnosti a závazek se zdržení se síly“⁹⁶.

Na konci října 1969 se v Praze sešli ministři zahraničí států Varšavské smlouvy, a vydali prohlášení, ve kterém navrhli následující body pořadu jednání bezpečnostní konference: zajištění evropské bezpečnosti a odmítnutí použití síly anebo hrozby silou ve vztahu mezi evropskými státy a rozšíření obchodních, ekonomických, vědeckotechnických vztahů s cílem rozvoje politické spolupráce mezi evropskými státy. Ministři socialistického bloku se kladně vyjádřili ve prospěch rozvíjení bilaterálních anebo vícestranných jednání se státy západní Evropy s účelem přípravy bezpečnostní konference⁹⁷.

Odpověď zemí NATO přišla během setkání Severoatlantické rady ve dnech 4. a 5. prosince 1969 v belgickém Bruselu. Vedle závěrečného prohlášení přijali ministři i Deklaraci o budoucím rozvoji vztahů mezi Východem a Západem. Zatímco Varšavská smlouva hovořila ve svých rezolucích o svolání bezpečnostní konference, pak zástupci NATO připomínali předchozí rezoluce týkající se vzájemného a vyváženého snižování ozbrojených sil (MBFR). Přes neúspěch dřívějších snah zahájit dialog se státy komunistického bloku NATO deklarovalo vůli nastolit otázku vzájemného odzbrojení jako téma jednání s Východem. Trvalé mírové řešení berlínské otázky mělo reflektovat svobodné rozhodnutí německých obyvatel a zájem na evropské bezpečnosti. Ministři NATO vyjádřili přesvědčení, že intenzivní spolupráci mezi Východem a Západem usnadní dohoda mezi oběma „částmi Německa“ a vzájemné zřeknutí se užití síly ve vzájemných vztazích. Berlín měl podle mínění Západu sehrát úlohu v rozvíjení obchodních vztahů mezi oběma bloky. Členské státy aliance se

⁹⁶ Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady NATO, přijaté ve Washingtonu 11. dubna 1969, angl. znění k dispozici online (10.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c690410a.htm>

⁹⁷ Deklarace přijatá Výborem ministrů zahraničních věcí zemí varšavské smlouvy, německé znění k dispozici online (12.7.2013): <http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=100318&navinfo=15699>

zavázaly k rozvíjení kontaktů se státy východní Evropy, ať už skrze bilaterální kanály nebo na vícestranných fórech. V prosincové deklaraci NATO vyjádřilo podporu Ostpolitik německé spolkové vlády, která v té době jednala se Sovětským svazem a Polskem o uzavření smlouvy o vzdání se síly a hrozeb použití síly.

Bruselská deklarace byla pozitivní odpovědí na pozvání k účasti na bezpečnostní konferenci. Západní země vyjádřily připravenost jednat o možnostech účasti na konferenci. NATO potvrdilo, že účast Spojených států a Kanady na evropské bezpečnostní konferenci je podmínkou pro účast západních zemí. Západní svět rovněž kladl důraz na to, aby vedle obchodních a technologických vazeb mohly být rozvíjeny rovněž kulturní styky mezi obyvatelstvem, jakož i svobodný pohyb osob, myšlenek a informací mezi zeměmi Východu a Západu⁹⁸.

Severoatlantická rada během zasedání v Římě, které se konalo 26.-27. května 1970, přijala usnesení, ve kterém byla zrekapitulována řada předchozích požadavků včetně toho, aby se chystané bezpečnostní konference zúčastnily USA a Kanada. Ministři konstatovali, že od předchozího střetnutí v prosinci 1969 došlo k řadě bilaterálních jednání mezi členskými státy NATO na jedné straně a státy východního bloku, a zároveň kvitovali fakt, že Spolková republika Německo iniciovala rozhovory se Sovětským svazem, Polskem a Německou demokratickou republikou. Aliance uvítala zahájení rozhovorů čtyř vítězných mocností o zajištění přístupu do Berlína a započatých rozhovorech mezi USA a Sovětským svazem ohledně o snížení strategických zbraní, které byly zahájeny na podzim 1969. Důležitým momentem závěrečného prohlášení ovšem byla deklarace o připravenosti se účastnit multilaterálních rozhovorů o možnosti svolání konference o evropské bezpečnosti a spolupráci. Severoatlantická aliance navrhla následující témata pro pořad jednání: jednání o principech vztahů mezi státy, především vzdání se síly, a jednak ukotvení volného pohybu osob, myšlenek a informací a spolupráci v kulturní, hospodářské, technické a vědecké oblasti⁹⁹.

To už bylo jasné, že se konání konference jsou nakloněny oba vojensko-politické bloky. Na jednodenním zasedání Politického poradního výboru Varšavské

⁹⁸ Deklarace Severoatlantické rady NATO, přijatá na setkání v Bruselu 4. a 5. prosince 1969, angl. znění k dispozici online (10.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c691204b.htm>

⁹⁹ Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady NATO přijaté v Římě 27. května 1970, angl. znění k dispozici online (10.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c700526a.htm>

smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970 političtí představitelé zemí socialistického bloku kladně ohodnotili moskevskou smlouvu mezi Sovětským svazem a NSR, která byla podepsána o pouhý týden dříve. Tato smlouva potvrdila dlouhodobý záměr východního bloku, a sice potvrzení nedotknutelnosti a nenarušitelnosti hranice mezi NDR a NSR a hranice na řekách Odra-Nisa¹⁰⁰. Oficiálním výsledkem jednání bylo strohé prohlášení, ve kterém účastníci potvrdili „záměr učinit vše v jejich silách k prosazení evropské bezpečnosti“ a spolu s interesovanými státy realizaci návrhu na co nejrychlejší svolání „vše-evropské konference, která si získává stále větší podporu“¹⁰¹.

Země Varšavské smlouvy v závěrečném prohlášení z června 1970 potvrdily, že počítají s účastí Spojených států a Kanady na konferenci a zároveň že souhlasí, aby na pořad jednání byly zařazeny body týkající se svobody pohybu. Podobná smlouva jako SRN-SSSR byla podepsána mezi SRN a Polskem. Následovala jednání mezi představiteli obou Německých států, která vyústila v uzavření vzájemné základní smlouvy v roce 1972.

Zbývajícím podmínkou západních zemí byl podpis dohody čtyř mocností upravující statut Berlína. Tato podmínka pro účast západních zemí na konferenci byla obsažena v prohlášení NATO z prosince roku 1970. Dohoda čtyř velmocí o Berlínu byla uzavřena v září 1971. Šlo o první dohodu mezi Západem a Východem od roku 1949. Sovětský svaz ale přesto odmítl dohodu ratifikovat s ohledem na odklad ratifikace smluv mezi Západním Německem se Sovětským svazem a Polskem. Smlouvy mezi SRN a Sovětským svazem a Polskem byly ratifikovány 23. května 1972 a vstoupily v platnost 3. června, společně s dohodou čtyř mocností o Berlínu. což se stalo až v následujícím roce. Tím padly poslední podmínky pro svolání konference. Konference o bezpečnosti a spolupráci tak mohla začít.

¹⁰⁰ Srov. Informace o průběhu diskuse na zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970, dokument v archivu SÚA, AÚV KSČ 02/1/8089/32, k dispozici online: <http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=18036&navinfo=14465>

¹⁰¹ Deklarace přijatá Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 20. srpna 1970, angl. znění k dispozici online (11.7.2013): <http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=18038&navinfo=14465>

1.3.7 Vztahy Spojených států a Sovětského svazu v předvečer konání konference

Nová americká administrativa prezidenta Nixona (zvolen v prezidentských volbách v roce 1968) a jeho zahraničního poradce Kissingera se snažila o vzájemné potvrzení strategické parity a přistoupení na politiku détente, která nepovede k neutralitě západní Evropy a nebude politikou západoevropského appeasementu. Kissinger razil termín *linkage* (návaznost), kdy za ústupky v jedné oblasti byly USA ochotny nabídnout ústupky v jiné sféře sovětských zájmů, tak aby byla docílena rovnováha. Pro případ vychýlení této rovnováhy v jedné oblasti by došlo k protireakci v jiné oblasti.¹⁰² Nixonova a Kissingerova logika détente pak byla v následujících letech motivována tím, že pokud Sovětský svaz spolupracoval při řešení regionálních krizí, pak Spojené státy byly ochotny přistoupit na různé hospodářské a jiné ústupky vůči Sovětskému svazu¹⁰³.

K přiblížení vztahu mezi Spojenými státy a Sovětským svazem v době před konáním evropské konference paradoxně přispěla roztržka mezi SSSR a Čínou. V březnu 1969, v době konání představitelů Varšavské smlouvy v Budapešti, se střetly sovětské a čínské jednotky na řece Ussuri, která tvořila část společné hranice obou zemí v severovýchodní Asii. Latentní nepřátelství se proměnilo v regulérní horký konflikt. Na obou stranách se počítalo s možností eskalace konfliktu, Sovětské vedení si dokonce zahrávalo s myšlenkou nukleárního úderu. V září 1969 se předseda vlády Kosygin sešel s čínským premiérem Čou En-lajem, nukleární hrozba a otevřená válka byla odvrácena. Co přetrvalo, byla nedůvěra hraničící s nenávistí¹⁰⁴.

Roztržka Sovětského svazu s Čínskou lidovou republikou skýtala příliš mnoho výhod pro Spojené státy. Historie mezinárodních vztahů zná řadu případů, kdy je výhodné spolupracovat s nepřítelem mého nepřítele. Věděl to i Kissinger, který se v červenci 1971 vydal na přísně tajnou návštěvu Pekingu, během níž došlo k navázání kontaktů s Číňany. Kissinger snad poskytl čínské straně i některé údaje

¹⁰² Durman, K. - Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 125

¹⁰³ Hanhimäki, J. M. – The Rise and Fall of Détente. str. 48

¹⁰⁴ Durman, K. - Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 127

tajné služby o sovětských vojenských cvičeních¹⁰⁵. O sedm měsíců později navštívil Čínu i prezident Nixon¹⁰⁶. Sblížení dvou velmocí znejistilo kremelské vedení a bylo určujícím faktorem pro politiku Kremlu v budoucnosti.

Sovětská diplomacie naléhala na americké představitele, aby nevyužívali čínsko-sovětské roztržky v nátlaku na Sovětský svaz. Už jen obava z tohoto pro sověty černého scénáře podkryla nové možnosti politiky détente. Sovětské vedení bylo přístupnější některým iniciativám v oblasti odzbrojování. Již v průběhu 60. let byla mezi Sovětským svazem a USA podepsána smlouva o kontrole zbrojení a zákazu jaderných zkoušek v atmosféře, na zemském povrchu a pod mořskou hladinou (Test Ban Treaty uzavřená v roce 1963 v Moskvě) a smlouvy o nerozšiřování jaderných zbraní (Non-Proliferation Treaty uzavřená v roce 1968)¹⁰⁷. V době po srpnové invazi se vedly intenzivní rozhovory o omezení strategických raket (SALT) a antibalistických raket (ABM). Kissinger chápal odzbrojování jako důsledek zlepšení politických vztahů mezi oběma velmocemi, nikoliv jako cíl o sobě.

V květnu 1972 navštívil Prezident Nixon Moskvu. Šlo o vůbec první návštěvu amerického prezidenta v Sovětském svazu. Moskevský summit následoval krátce po předchozí únorové prezidentově cestě do Pekingu. Šlo o dobře připravenou kalkulaci, Američané chtěli využít vzájemné antipatie mezi oběma komunistickými státy ve svůj prospěch a docílit tím stažení amerických vojsk z Vietnamu. Sázka na to, že sovětské vedení bude mít zájem o jednání a pokusí se svou pohostinností vyrovnat Číňanům, vyšla dokonale¹⁰⁸. Vedle obligátní výměny darů (černý automobil za umělecké dílo¹⁰⁹) se na Moskevském summitu podařilo dotáhnout k podpisu řady významných smluv, včetně přijetí společné deklarace o základních principech vztahů mezi USA-SSSR a dohody o omezení strategických zbraní (SALT).

Velká část prohlášení, které bylo přijato po skončení Moskevského summitu, se týkala situace v Evropě. Obě strany vzaly na vědomí „příznivý vývoj uvolnění napětí v Evropě“ a zavázali se „zajistit Evropě mírovou budoucnost, osvobozenou od napětí,

¹⁰⁵ Savranskaya, S., Taubman, W. – Soviet foreign policy, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011. str. 148

¹⁰⁶ Gaddis, J., L. – tamtéž, str. 137

¹⁰⁷ Luňák, P. – tamtéž, str. 220

¹⁰⁸ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 9

¹⁰⁹ Záznam rozhovoru mezi Kissingerem a Dobryninem ze dne 14. května 1972, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (13.7.2013): <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v14/d224>

krizí a konfliktů". Spojené státy i Sovětský svaz se přihlásily k principu zajištění teritoriální integrity všech států v Evropě, nenarušitelnosti hranic, nevměšování se do vnitřních záležitostí, svrchované rovnosti, nezávislosti a vzdání se užití hrozby silou. Obě strany se dohodly na tom, aby multilaterální konzultace vedoucí ke svolání Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě začaly po ratifikaci Dohody čtyř velmocí o Berlínu ze září 1971. Konference o bezpečnosti měla být svolána po dohodě států bez zbytečného odkladu. Obě strany zároveň vyjádřily přesvědčení, že evropská bezpečnost by měla být zajištěna dosažením shody na oboustranné redukci ozbrojených sil ve střední Evropě¹¹⁰.

2. Helsinská konference začíná

2.1 Aktéři helsinských jednání

Z celkového počtu 35 států, které se účastnily konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, ležely dvě země mimo evropský kontinent – Kanada a Spojené státy. Panevropské konference se zúčastnily všechny evropské země kromě Andory a Albánie. Andorrské knížectví se neangažovalo v zahraničních věcech a jeho zájmy v zahraničních otázkách zastupoval francouzský prezident a urgellský biskup, v případě Albánie šlo o dobrovolné rozhodnutí se bezpečnostní konference neúčastnit, což odpovídalo albánské politice izolace. Albánské vedení odmítalo konferenci jako výraz hegemonie obou supermocností v Evropě¹¹¹.

Třicet pět delegací mělo z formálního hlediska rovné postavení, prostředí multilaterálního fóra umožňovalo vzájemnou interakci mezi státy. Byla to sovětská delegace, která byla na jednání v Helsinkách nejlépe připravena. Jakoby dvacet let snažení o svolání panevropské konference bylo příčinou důkladné přípravy sovětských diplomatů, kteří ke všem jednáním přistoupili se vsí vážností. John

¹¹⁰ Společné prohlášení po diskuzích se sovětskými představiteli ze dne 29. května 1972, celé znění k dispozici online na stránkách *The American Presidency Project*, v anglickém znění přístupné online (13.7.2013): <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=3439>

¹¹¹ Ghebali, V., Y. – La diplomatie de la détente: La CSCE, d'Helsinki à Vienne (1973-1989). Brusel, nakl. Établissements Émile Bruylant 1989. str. 42

Maresca, přímý účastník jednání na americké straně, vzpomíná, že národní delegace vyslané zúčastněnými zeměmi byly různě početně zastoupené, měly odlišnou vnitřní hierarchii a organizaci práce. Maresca potvrzuje, že se sovětská delegace na jednáních vymykala - zatímco delegace vyslaná z Moskvy měla celkový počet 60 a dokonce i 100 členů, delegace menších států byly početně mnohem méně zastoupeny. Nejmenší státy, jako Monako, Malta nebo Lichtenštejnsko byly zastoupeny jedním nebo dvěma diplomaty. Kuriózním příkladem budiž delegace Monaka, jejíž jediný člen docházel na jednání Koordinačního výboru jednou do měsíce. Vedoucím delegace Sovětského svazu byl náměstek ministra zahraničí, vedoucí jiných delegací, včetně francouzské a americké, byli na nižší diplomatické úrovni. Často vedl delegaci velvyslanec, který byl akreditovaný ve Finsku nebo ve Švýcarsku. Jako zajímavost budiž poznamenáno, že ženevského kola jednání se k americké delegaci připojil i velvyslanec akreditovaný v Praze. A zatímco za středně velké země vedli jednání v rámci všech tří košů většinou tři diplomaté, velké země mohly nominovat člověka určeného pouze pro dané téma v rámci koše. Opět vybočovala sovětská delegace, která určila pro každý koš diplomata na úrovni velvyslance¹¹².

2.1.1 Skupina zemí Varšavské smlouvy

Pro Sovětský svaz byla konference o bezpečnosti a spolupráci příležitostí, jak konsolidovat svůj vliv ve východní Evropě a získat tak mezinárodněprávní potvrzení své dominance. Dalším aspektem byla vnitropolitická snaha o budování světového míru, což byl jeden z úkolů 24. sjezdu KSSS. Úspěšné konání bezpečnostní konference by bylo vnímáno jako splnění toho závazku.¹¹³ Ovšem v tomto kontextu ani nelze opomíjet sovětsko-čínskou roztržku, která po eskalaci na řece Ussuri v jarních měsících roku 1969 hrozila přerůst v regulérní válečný konflikt. Strach z čínského souseda byl bezpochyby jedním z faktorů zahraniční politiky Sovětského svazu a také jedním z důvodů, proč Moskva usilovala o zajištění bezpečnosti v Evropě.

¹¹² Maresca, J., J. – To Helsinki. The Conference on Security and Cooperation in Europe 1973-1975. USA, nakl. Duke University Press, 1985. str. 17

¹¹³ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 56

Sovětská diplomacie si od bezpečnostní konference slibovala přijetí krátkého dokumentu, který obsáhne základní principy vztahů mezi státy, zejména ustanovení o nenarušitelnosti hranic. Nikdo v Moskvě neočekával, že tato jednání budou takto dlouhá. Maresca vzpomíná, že po příjezdu do Ženevy v září 1973 na zahájení druhé fáze jednání byli sovětští vyjednaváci plni optimismu, že se podaří dokončit jednání do Vánoc.¹¹⁴ Tato nerealistická očekávání a tlak na rychlé dokončení jednání byly jednou z příčin dojednání závěrečného dokumentu v té podobě, v jaké byl přijat.

Úspěšné dokončení konference o bezpečnosti a spolupráci bylo také jedním z osobních zájmů stárnoucího generálního tajemníka. Tehdejší sovětský velvyslanec ve Washingtonu, Anatolij Dobrynin, ve svých pamětech popisuje, že Brežněvovou osobní ambicí bylo podepsat „*důležitý mezinárodní dokument před takovým fórem, jakým byla helsinská konference.*“ V klíčových jednáních na politbyru proto podporoval ministra zahraničí Gromyka, který obhajoval postup sovětské diplomacie před zastánci opatrné linie. Mnozí jako Podgornij, Andropov nebo Kosygin totiž varovali před přijetím Závěrečného aktu s ohledem na dojednanou formulaci zásady týkající se lidských práv a z obavy ze zásahů do vnitropolitického života v Sovětském svazu. Gromyko na schůzích politbyra argumentoval jednak tím, že se SSSR ze strany Západu dočká potvrzení poválečných hranic a jednak příležitostí navázat nové obchodní vztahy se Západem díky ustanovením obsaženým ve druhém koši. Obavy z formulace lidských práv prý odbyl větou: „Jsme pány ve vlastním domě.“¹¹⁵

Sovětská diplomacie se na konferenci mohla opřít o blok zemí Varšavské smlouvy. Ostatně byla to budapešťská výzva přijatá na zasedání Varšavské smlouvy, která odstartovala proces vedoucí k zahájení helsinské konference. Skupina zemí Varšavského paktu působila na konferenci jako jednolitý blok. S výjimkou Rumunska bylo téměř vždy jisté, že pozice sovětských diplomatů budou zároveň hájit i zástupci dalších zemí východního bloku. Na konferenci se sice rozhodovalo na bázi jednomyslnosti, přesto dávala jistá podpora dalších zemí komparativní výhodu Sovětskému svazu. Cíle zemí východního bloku byly totožné jako cíle Sovětského svazu. Uznání poválečných hranic, zde převtělené do diskuse o nenarušitelnosti hranic, se bytostně dotýkalo rovněž Německé demokratické republiky a Polska.

¹¹⁴ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 55

¹¹⁵ Dobrynin, A. – In confidence. str. 351

Zároveň bylo logické, že komunistické státy budou prosazovat princip nevměšování se do vnitřních záležitostí už s ohledem na rizika spojená s diskuzí o třetím koši. Protože tyto země netvořily dobrovolnou alianci, jako tomu bylo v případě NATO nebo zemí ES, byla míra jejich vnitřní koherence nebývale vysoká.

Výjimkou bylo Rumunsko, které na konferenci sledovalo vlastní cíle. Důsledkem chladných vztahů se Sovětským svazem byla i nezávislá linie rumunských delegátů. Rumunská diplomacie totiž vzala vážně procedurální ustanovení závěrečných doporučení, že jednání na konferenci mají probíhat mezi jednotlivými účastníky mimo vojensko-politické aliance. Rumuni proto nebyli ochotni podřídit své zájmy společné pozici celého bloku.¹¹⁶ Platilo to zejména v případech, kdy se jednalo o základních principech suverénní rovnosti států, nevměšování se do vnitřních záležitostí a zdržení se užití síly. Odlišné pozice od ostatních zemí varšavského bloku sledovali i v rámci diskuze o vojenských otázkách, o ustavení mechanismů na posilování důvěry a v ekonomických záležitostech. Nicméně i rumunská delegace byla předvídatelná a hájila zájmy vlastní komunistickému režimu. Platilo to zejména v případech práv třetího koše, kdy zejména v otázce volnějšího pohybu razili Rumuni nekompromisní postoje. Rumunská delegace byla poslední zemí, která přijala text týkající se zlepšení vztahů s novináři. Američtí diplomaté s humorem popsali rumunský přístup k třetímu koši jako „sovětšější, než Sověti“.¹¹⁷

Díky komplikovanému postoji Rumunska se mezi lednem 1972 a dubnem 1974 nekonalo žádné zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy. Sovětští diplomaté nicméně udržovali disciplínu pomocí pravidelných dvoustranných konzultací. Náměstci sovětského ministra zahraničí takto „konzultovali“ společný postoj s vedoucími představiteli satelitních zemí. V době konání bezpečnostní konference se nejvýkonnějším orgánem států Varšavské smlouvy staly pravidelné schůze náměstků ministrů zahraničí. Mezi léty 1969 a 1975 se na úrovni náměstků zahraničí připravovala jednotná linie v průběhu různých fází konference. Tyto setkání sice nikdy nezískaly formální charakter a vždy fungovaly na bázi ad hoc, byly ale úspěšným nástrojem jak udržet jednotnou linii Varšavské smlouvy navenek.

¹¹⁶ Békés, C. - tamtéž, str. 81

¹¹⁷ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 18

Kissinger ve svých pamětech uvádí, že se představitelé východoevropských režimů při neformálních diskuzích svěřovali, že podepsáním Závěrečného aktu jim umožní vést samostatnější zahraniční politiku, neboť bude omezena možnost vojenské intervence. Kissinger jmenuje příklady Polska, Maďarska a Rumunska.¹¹⁸ Bez ohledu na toto tvrzení významného amerického politika musím podotknout, že principy obsažené v Závěrečném aktu jsou v přímém rozporu s tzv. Brežněvovou doktrínou. Závazky týkající se nenarušitelnosti hranic a nevměšování do vnitřních záležitostí platily pro všechny státy po roce 1975 stejnou měrou.

2.1.2 Severoatlantická aliance

Budapešťská výzva států Varšavské smlouvy z března 1969 byla adresována „všem evropským státům.“ Následné odpovědi ze strany západního světa měly podobu prohlášení Rady Severoatlantické aliance. Západní země i tímto krokem daly najevo, že případná diskuse o svolání konference musí zahrnovat rovněž i Spojené státy a Kanadu. NATO bylo centrem diplomatických aktivit západních zemí a spolutvůrcem politické strategie Západu¹¹⁹. Na zasedání v Bruselu v prosinci 1969 západní země přijaly strategii, podle které konference neměla sloužit k „zakonzervování poválečného stavu v Evropě, nýbrž měla přispět k usmíření a spolupráci mezi zúčastněnými státy.“ Bezpečnostní konference měla projednat základní principy, kterými se budou řídit státy bez ohledu na své politické nebo sociální systémy. Státy NATO také navrhly širší okruh témat, o kterých bylo třeba vést jednání. Vedle bezpečnostních otázek tak měly být prodiskutovány i otázky svobodného pohybu osob, informací a myšlenek, a kulturních vztahů včetně spolupráce ve vědecké oblasti¹²⁰. O rok později, *na zasedání Severoatlantické rady v Římě v květnu 1970, přibyla k těmto tématům i výzva k jednání o vzájemném a vyváženém snižování ozbrojených sil v Evropě.*

Až v průběhu roku 1971 vyslala aliance jasný signál, že má zájem se na účasti na panevropské konferenci týkající se evropské bezpečnosti. Definitivní souhlas se

¹¹⁸ Kissinger, H. – tamtéž, str. 523

¹¹⁹ Fidler, J., Mareš, P. – tamtéž, str. 154

¹²⁰ Deklarace Severoatlantické rady NATO, přijatá na setkání v Bruselu 9. a 10. prosince 1971, angl. znění k dispozici online (15.7.2013): <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c711209a.htm>

zahájením jednání pak Severoatlantická rada vyjádřila na zasedání v Bonnu 31. května 1972¹²¹. Západ přijal nabídku finské vlády a bezpečnostní konference v Helsinkách mohla začít.

Patnáct členských zemí Severoatlantické aliance zemí vytvořilo početně nejsilnější blok na konferenci. Význam této skupiny zemí byl navíc umocněn tím, že jeho součástí byly Spojené státy. Nicméně průběh konference ukázal, že stranu Západu na konferenci představovaly dva překrývající se tábory. Vedle států Severoatlantické aliance působilo paralelně uskupení devíti států evropských společenství. Z evropské devítky bylo osm zemí, které byly sdruženy v NATO. Výjimku představovalo neutrální Irsko. A přestože to byla Severoatlantická aliance, která tvořila přirozený protipól bloku Varšavské smlouvy v době předcházející svolání konference, v průběhu samotných jednání převzaly iniciativu členské země ES. Během oficiálních jednání ovšem tvořily státy NATO a ES jednotnou frontu¹²².

Evropské země na konferenci projevívaly nebyvalou soudržnost. Koheze zemí ES dokonce dosáhla takové úrovně, že svoji kolektivní vůli dokázaly uplatnit i v rámci širšího bloku Severoatlantické aliance. Důvodem byla obava sdílená především Francií, aby se multilaterální konference neproměnila v jednání dvou proti sobě stojících bloků. Což by vedlo k dominanci Spojených států v rámci západního bloku a Sovětského svazu ve východním táboře¹²³.

Bylo několik důvodů, proč Severoatlantická aliance nebyla vedoucí silou západního světa na konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Od památného setkání představitelů NATO v Reykjavíku v červnu 1968 se až do roku 1972 zabývalo NATO plány na zahájení dialogu o vzájemném a vyváženém snížení ozbrojených sil v Evropě (MBFR). A třebaže Severoatlantická rada stanovila předpoklady, za jakých bude NATO připraveno participovat na konferenci, definovalo témata pro budoucí jednání a podrobně zmapovalo možné iniciativy pro diskuzi se socialistickým blokem, pak na samotné konferenci se projevívaly výrazné neshody mezi členskými státy. V počtu patnácti delegací byla jednání mezi diplomatů těžkopádná a ne vždy vedla k jednoznačným závěrům. Z tohoto úhlu pohledu se devět států ES jevílo mnohem pružněji. Země NATO se tak lišily i v tom, jak ke KBSE přistupovat – má jít o

¹²¹ Fidler, J., Mareš, P. – Dějiny NATO. str. 155

¹²² Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 78

¹²³ Maresca, J., J. – tamtéž, str. 20

demonstraci maximalistických požadavků anebo je lépe přistoupit k jednáním s větší mírou pokory a pokusit se seriózně vyjednat částečné ústupky ze strany východních partnerů? Severoatlantická aliance neměla zvolenu strategii a chyběla shoda o tom, co má být dosaženo výměnou za uznání východních hranic¹²⁴.

Dalším důvodem byl postoj americké delegace. Prezident Nixon i jeho poradce pro zahraniční záležitosti Henry Kissinger projevovali zpočátku malý zájem o konferenci, od níž mnoho neočekávali. Diplomaté USA přenechali potřebnou iniciativu v jednání na svých evropských spojencích. A to k velké nevoli Sovětského svazu. Generální tajemník Leonid Brežněv dokonce obvinil Spojené státy z „přílišné pasivity“ během konference¹²⁵. Tento americký postoj musel být nutně zklamáním pro ty evropské země, které se trvaly na tom, aby se panevropské konference mohly zúčastnit i dvě země severoamerického kontinentu.

Z pohledu USA byla konference zpočátku zejména záležitostí Evropanů. Spojené státy nutně vnímaly KBSE pohledem světové velmoci, v kontextu uvolňování vztahů se Sovětským svazem, v kontextu končící se americké mise ve Vietnamu. Slavným a mnohokrát citovaným se stal výrok Henryho Kissingera, který pronesl v dubnu 1973. V projevu o transatlantických vztazích Nixonův poradce řekl: „Spojené státy mají globální zájmy a odpovědnost, zatímco naši evropští spojenci mají regionální zájmy. Tyto nemusí být nutně v protikladu, ale v moderní epoše ani nemusí být nutně identické.“¹²⁶ Nebylo proto divu, že USA preferovaly přímý kontakt se Sovětským svazem, konference s tolika účastníky mohla přinést jen zmatek a ne konkrétní řešení problémů. Když v květnu 1972 během Nixonovy návštěvy v Moskvě došlo k dohodě o tom, že jednání o vzájemném a vyváženém snižování ozbrojených sil budou zahájena na separátním fóru. Důvěru evropských spojenců nemohl posílit fakt, že k této dohodě došlo za zády evropských spojenců.¹²⁷

Vyjmutím MBFR z pořadu jednání konference pak z bezpečnostních témat mnoho nezbylo. Pravomocí aliance se dotkla diskuse o vytvoření mechanismů na

¹²⁴ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. Heath, Brandt, Pompidou and the Dream of Political Unity. Londýn, nakl. I. B. Tauris 2009. str. 61

¹²⁵ Hyland, W. – Mortal Rivals, Superpower relations from Nixon to Reagan, New York, nakl. Random House 1987. str. 118

¹²⁶ Citace z projevu Henryho Kissingera z 23. dubna 1973 převzata z Maresca, J. J. – tamtéž, str. 32

¹²⁷ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 62

posilování důvěry, zatímco lidskoprávní otázky nebo hospodářská, vědecká a technologická spolupráce se s působností NATO mýjely.¹²⁸

Dalším důvodem menší akceschopnosti NATO bylo Portugalsko, Řecko a Turecko. Vzhledem k demokratickému deficitu bylo těžké očekávat, že tyto tři členské státy budou mít zájem na jednání o volném pohybu osob. V Řecku navíc vládla vojenská junta, s níž bylo složité vést diskusi o potřebě prosadit práva obsažená ve třetím koši závěrečného dokumentu. Debata o stavu lidských práv byla vedena v režii evropské devítky, kde zejména Nizozemí bylo neústupným aktérem při jednáních¹²⁹.

Přesah mezi pravomocemi NATO a evropskými společenstvími byl vyřešen následujícím způsobem. Osm zemí ES, které byly současně členem Severoatlantické aliance, se účastnilo schůzí obou organizací. Vyjimkou byla Francie, jejíž zástupci se zpočátku odmítali účastnit společných schůzí delegátů zemí NATO, ale postupem času od tohoto rigidního postupu upustili¹³⁰. Státy ES nezpochybňovali roli NATO v otázkách týkajících se bezpečnosti. Evropské politické společenství naproti tomu omezilo aktivity na agendu evropských společenství. Země stojící mimo ES tento postoj musely akceptovat.¹³¹ Jiné řešení duality kompetencí mohlo hrozit roztřekou, či dokonce i rozpadem západního tábora. Podařilo se však nalézt modus vivendi mezi Severoatlantickou aliancí a nově se rodící evropskou politickou spoluprací.

2.1.3 Pozice Evropské devítky

Odmítnutím ratifikovat smlouvu o Evropském obranném společenství se integrační proces v západní části Evropy nezastavil. Dalšími oblastmi, které se staly předmětem spolupráce šestice západoevropských zemí, byl trh a jaderná energetika. V březnu 1957 byly v Římě podepsány smlouvy o Euroatomu a o Evropském hospodářském společenství, které vstoupily v platnost následujícího roku. Tyto smlouvy tak společně se společenstvím uhlí a oceli vytvářely tzv. Evropská společenství¹³². K vytvoření jednotného trhu, který se měl stát hlavním úspěchem integračního snažení, bylo nutné postupně odbourávat překážky pro pohyb kapitálu,

¹²⁸ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 62

¹²⁹ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 59

¹³⁰ Maresca, J., J. – tamtéž, str. 20

¹³¹ Romano, A. – From détente in Europe to European détente. str. 167

¹³² Kovář, M., Horčíčka, V. - Dějiny evropské integrace I. str. 121

zboží a služeb¹³³. Celní unie mezi státy šestky byla dosažena k 1. červenci 1968¹³⁴. Evropské společenství prošlo částečnou reformou v roce 1965, kdy byla v Bruselu podepsána tzv. Slučovací smlouva, jež dala vzniknout jednotným exekutivním orgánům společenství – společné komisi a radě, které tak měly působit vedle společného parlamentního shromáždění a soudního dvora¹³⁵. Po rezignaci francouzského prezidenta de Gaulla v dubnu 1969 se navíc otevřela cesta k rozšíření evropských společenství. V prosinci 1969 se sešli zástupci šesti zemí na Summitu v Haagu a vedle společné shody na prohloubení evropské spolupráce, konsolidaci zemědělské politiky a shody na jejím financování, dohody na budoucí hospodářské a monetární politice a příslibu se v budoucnu detailněji zabývat vytvořením politické spolupráce, byla dosažena shoda na rozšíření společenství o další země¹³⁶. Kandidatura Velké Británie, dvakrát vetovaná prezidentem de Gaullem, nemohla být oddalována donekonečna. Nástupce de Gaulla v prezidentském křesle, Georges Pompidou, si dobře uvědomoval, že přijetí ostrovního státu za člena společenství by mohlo vést k vytvoření protiváhy k vzrůstající ekonomické a finanční síle SRN¹³⁷.

K 1. lednu 1973 se k původní šestici zemí připojila Velká Británie, Dánsko a Irsko. Počet obyvatel všech států devítky se rozrostl na více než 253 milionů, čímž země ES převýšily počet obyvatel Spojených států s 207 milióny i Sovětského svazu s 245 milióny¹³⁸. Evropská společenství se proměnila ve světovou obchodní velmoc s dostatečnou politickou silou hrát prominentní roli v mezinárodních vztazích¹³⁹.

Haagský summit nejvyšších představitelů šestky nastavil cíle a další směřování evropské integrace pod chytlavým sloganem „dokončení-prohloubení-rozšíření“. V závěrečném prohlášení haagského summitu byla i zmínka týkající se politické spolupráce. Na návrh kancléře Willyho Brandta byli otázkou vypracovat návrh na politické sjednocování s ohledem na budoucí rozšíření pověřeni ministři zahraničí ES¹⁴⁰. V návaznosti na toto pověření vypracovali političtí ředitelé šesti ministerstev

¹³³ Tamtéž, str. 127

¹³⁴ Bitsch, M., T. – Histoire de la construction européenne de 1945 à nos jours. *Brusel, nakl. Éditions Complexe 2004. str. 175*

¹³⁵ Kovář, M., Horčíčka, V., - Dějiny evropské integrace II. Praha, nakl. Triton 2005. str. 21

¹³⁶ Bitsch, M., T. – tamtéž, str. 177

¹³⁷ Gerbet, P. – Budování Evropy, Praha, nakl. Karolinum 2004. str. 218

¹³⁸ Bitsch, M., T. – tamtéž, str. 195

¹³⁹ Romano, A. – From détente in Europe to European détente, str. 78

¹⁴⁰ Gerbet, P. – tamtéž, str. 223

zahraniční pod vedením Belgičana Etienna Davignona zprávu, která se zabývala problematikou zahraničně politické spolupráce zemí ES. Ministři zahraničních věcí ES tuto zprávu formálně schválili na konci října 1970. Davignonova, nebo podle místa schválení označovaná jako Lucemburská, zpráva se podrobně zaměřila na možnosti rozvíjení vzájemných vztahů a posílení koordinace zahraničních politik členských států ES a navrhovala konkrétní opatření pro zajištění Evropské politické spolupráce. Novinkou byla shoda na tom, aby se k projednání zahraničně politických otázek začali scházet v půlročních intervalech ministři zahraničí členských zemí. V případě naléhavé události nebo k projednání dostatečně vážné otázky se měli sejít představitelé devítky na nejvyšší úrovni¹⁴¹. Členské země ES se zavázaly k tomu, že v zahraničně politických otázkách budou harmonizovat svá stanoviska, koordinovat národní pozice a kde to bude účelné přejdou i ke společným akcím. Zároveň se zavázaly k tomu, že budou vést pravidelné konzultace o zahraničně politických otázkách¹⁴². Kandidátské země se staly součástí evropské politické spolupráce ještě před vstupem do ES – Spojené království vstoupilo do EPS v únoru 1972, zatímco Irsko, Dánsko a načas i Norsko v květnu téhož roku¹⁴³.

Společnou koordinaci měl usnadnit i Politický výbor, jehož členové byli zástupci ministerstev zahraničí členských zemí ES, kteří se ke společným schůzím měli scházet čtyřikrát do roka. Politický výbor byl vytvořen mimo smluvní rámec společenství a byl založen na bázi mezivládní spolupráce, nicméně měl pevnou vazbu na orgány ES, zástupci Komise byli pravidelně zváni na jednání¹⁴⁴. Vedle pravidelných schůzek ministrů zahraničí a členů Politického výboru došlo i k formálnímu zakotvení schůzek na nejvyšší úrovni - po úspěchu haagského summitu se od roku 1974 institucionalizovala i setkání na úrovni hlav států a předsedů vlád v podobě Evropské rady¹⁴⁵.

¹⁴¹ Fiala, P., Pitrová, M. – Evropská unie. Brno, nakl. Centrum pro studium demokracie a kultury 2003. str. 96

¹⁴² Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation. in: Villaume, P., Westad, O., A., - Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985. Kodaň, nakl. Museum Tusulanum Press 2010. str. 124

¹⁴³ tamtéž, str. 126

¹⁴⁴ Romano, A. – From détente in Europe to European détente, str. 79

¹⁴⁵ Fiala, P., Pitrová, M. Tamtéž, str. 99

A byla to konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, kde se měla projevit evropská politická spolupráce jakožto nový činitel v jednáních¹⁴⁶. Na setkání ministrů zahraničí v listopadu roku 1970 v Mnichově se ministři podrobně zabývali vztahy mezi Východem a Západem. Byl přijat návrh Pierra Harmela, belgického ministra zahraničí, aby na na chystané panevropské konferenci budou své kroky koordinovat v rámci společné politické spolupráce.

Třebaže v téže době byla bezpečnostní konference na pořadu jednání členských zemí NATO, pak jejich evropská část sdružená v ES vnímala Helsinky jako výjimečnou příležitost pro zdůraznění role evropských společenství a jejich vlastního vkladu pro zlepšení vztahů v Evropě. Západoevropské země rozeběhly paralelní přípravy na zahájení konference. Cílem bylo nastolit nejen zdůraznit roli západní Evropy na mezinárodní aréně, ale i utilitární snaha bránit své vlastní zájmy. Západoevropské země měly obavu, že v procesu pokračujícího globálního détente by vazby Spojených států na západní Evropu mohly erodovat, minimálně s ohledem na odlišné obchodní zájmy a konkurenci na obou stranách Atlantiku. Obava Evropanů, že snahy Spojených států ve snaze o nastavení vztahů se Sovětským svazem nebudou řídit přáními svých evropských partnerů byla důvodem, proč se země ES rozhodly chránit své zájmy. K jejich dosažení však bylo nutné jednat koherentně v rámci širšího bloku¹⁴⁷.

Dalším důvodem byla snaha, aby země socialistického tábora uznaly subjektivitu evropských společenství i jejich kompetence, včetně připuštění zástupců orgánů ES na společných jednáních. Hospodářská témata, která se měla objevit na pořadu helsinské konference, byla většinou již v pravomoci společenství, členské státy tedy proto musely reagovat a zaujmout společné stanovisko a bránit své hospodářské zájmy. V téže době se navíc ze zemí východní Evropy ozývaly stížnosti, že je západoevropské země diskriminují ve vzájemných obchodních vztazích. Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě také slibovala zlepšení vztahů s východoevropskými zeměmi, zejména v oblasti hospodářské a kulturní výměny. Slibným se jevil předpoklad, že navázání dialogu minimálně v těchto oblastech

¹⁴⁶ Zorgbibe, C. - Histoire de l'union européenne. Paříž, nakl. Éditions Albin Michel 2005. str. 120

¹⁴⁷ Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation, str. 125

povede k částečnému oslabení vazeb východoevropských satelitů s Moskvou a tedy k určitému stupni liberalizace komunistických režimů¹⁴⁸.

Svolání konference bylo v zájmu jednotlivých evropských států. Pro Spolkovou republiku Německo, která s úspěchem rozvíjela bilaterální vztahy s východními zeměmi, se konference stala vítanou příležitostí jak přenést koncept Ostpolitik do širšího evropského rámce. Francie měla zájem na rozvíjení kulturních vztahů mezi Východem a Západem¹⁴⁹. Francouzský prezident Pompidou věřil, že multilaterální fórum bezpečnostní konference napomůže rozvolnění komunistického bloku, což bude jen v zájmu míru a stability v Evropě. Navíc očekával, že rovné a nezávislé postavení všech zemí na konferenci pomůže překlenout rozdělení Evropy, ale rovněž dokáže usměrnit i Brandtovu Ostpolitik. Francouzský prezident se totiž obával toho, že přílišná orientace SRN na východoevropské země by mohla být na úkor jednoty Západu¹⁵⁰. Skeptický postoj ke volání bezpečnostní konferenci z evropských mocností měla Velká Británie. Britská vláda pochybovala o motivech sovětských výzev k uvolnění v Evropě. Pro Londýn byla prioritou diskuse o prohloubení spolupráce se zeměmi ES nežli multilaterální jednání o vztazích mezi Východem a Západem. Britská diplomacie očekávala, že se chystaná konference promění v kolbiště plné propagandistických frází, které nepovede k přijetí žádných hmatatelných výsledků. Podle Londýna svolání konference bylo spíše nevyhnutelné a nebylo ani v žádné relevanci s britskými národními zájmy. Britský ministerský předseda Edward Heath se obával, že bezpečnostní konference povede k oslabení soudržnosti Západu a obrátí veřejné mínění proti výdajům na zbrojení. Přes tyto výhrady vůči iniciativě ke svolání helsinské konference však Londýn nekladal žádné překážky, už s ohledem na evropské partnery a probíhající proces integrace do rámce evropských společenství¹⁵¹. Státy ES jednaly ve víře, že pokud se podaří zachovat jednotu, pak společně prosadí na evropské konferenci mnohem více, než kdyby jednaly samostatně.

¹⁴⁸ Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation, str. 125

¹⁴⁹ Möckli, D. – The EC Nine, the CSCE, and the changing pattern of European Security. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str. 148

¹⁵⁰ Loth, W. – Détente and European integration in the policies of Willy Brandt and Georges Pompidou. str. 55, 59

¹⁵¹ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. Heath, Brandt, Pompidou and the Dream of Political Unity. Londýn, nakl. I. B. Tauris 2009. str. 59

Ministři zahraničí ES na listopadovém setkání v Mnichově zahájili přípravy na zasedání helsinské konference. Přípravou společné pozice zemí ES byly pověřeny dvě nově vytvořené pracovní skupiny. V únoru 1971 byl vytvořen *Podvýbor pro KBSE*, který tvořili pověření odborníci z členských zemí se specializací na otázky NATO a východní Evropy. Ti měli za úkol se zabývat přípravou KBSE a zkoumat politické aspekty spolupráce. Tato skupina pak přidělovala jednotlivé úkoly národním delegacím. Pro příklad - postojem Sovětského svazu, jeho satelitů a neutrálních zemí vůči ES se měla zabývat delegace SRN, rolí ES na konferenci Nizozemí, ekonomickými tématy Belgie¹⁵². Jelikož tato pracovní skupina byla založena na mezivládní dohodě a některé klíčové otázky zasahovaly do kompetence společenství, rozhodli se ministři zahraničí vytvořit v květnu 1971 paralelní *Ad hoc skupinu pro KBSE*. Na práci této skupiny se navíc podíleli i představitelé Evropské komise. Hlavní nápní byla převážně hospodářská témata vyplývajícími z příprav KBSE¹⁵³.

Státy ES rovněž dokázaly hájit svá stanoviska i v rámci NATO. Osm zemí ES (vyjma neutrálního Irsku) se v květnu 1972 vytvořilo koordinační skupinu v rámci hospodářského výboru Severoatlantické aliance. Západoevropské země takto mohly lépe hájit zájmy evropských společenství. Historickou chvílí však byla prezentace společného stanoviska zemí ES na zasedání Rady Severoatlantické aliance v listopadu 1972, několik dní před zahájením multilaterálních přípravných rozhovorů v Helsinkách. Společné stanovisko za evropská společenství představil holandský představitel, jehož země právě předseda ES. Sedm zbývajících zemí Severoatlantické aliance se k návrhu mohlo toliko vyjádřit. Tato demonstrace politické jednoty ES ostatní členské země ohromila¹⁵⁴. Tato koordinace umožnila lépe prosazovat i v rámci NATO kolektivní stanoviska předjednaná na fóru ES. Západoevropské země navíc odmítly vytvoření formální koordinační skupiny zemí Severoatlantické aliance na bezpečnostní konferenci. Důvodem byla obava, aby se KBSE neproměnila v kolbiště dvou zneprátelených bloků, což by vedlo jednak k vyvíjení nátlaku na neutrální země ze strany obou aliancí a zároveň by zapříčinilo i disciplinovanost zemí Varšavské smlouvy. Namísto koordinace země ES preferovaly se svými partnery z NATO o

¹⁵² Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation, str. 127

¹⁵³ Romano, A. – From détente in Europe to European détente, str. 80

¹⁵⁴ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 65

návrzích vést konzultace, aniž by měla být vyžadována jednotná politická linie na konferenci¹⁵⁵.

Obě pracovní skupiny se na jaře a v létě 1972 intenzivně pracovaly na přípravě stanoviska ES k programu konference a na formulaci, jak postupovat při jednáních¹⁵⁶. Během přípravných multilaterálních rozhovorů na konferenci byly oba podvýbory v plné permanenci. Během druhé fáze konference, která se konala v Ženevě, se francouzská delegace pokusila navrhnout, aby byla národním delegacím na konferenci přiznána určitá míra individuální iniciativy, aniž by měla být dotčena společná pozice. Tato snaha o jistou autonomii v rámci devítky se nesečkala s pochopením u ostatních členských zemí ES. Během druhé fáze se podařilo dosáhnout vysokého stupně koordinace mezi členskými státy ES, které tak dokázaly formulovat svá stanoviska jako jeden blok¹⁵⁷.

Členové politického výboru navrhli zásadový postup - má-li východní Evropa skutečně snahu o narovnání normálních vztahů se Západem, tak bude muset akceptovat takové zásady, které jsou pro ES určující pro definování evropské identity¹⁵⁸. Co se týkalo schématu bezpečnostní konference, devítka prosazovala, aby se po krátké přípravné fázi konala konference a ve třech fázích a to na dvojí úrovni. Po konání přípravných multilaterálních rozhovorů měla být KBSE zahájena na úrovni ministrů zahraničí. Jádro práce by se pak konalo ve výborech a podvýborech, kterých by se zúčastnili diplomaté a experti. Finální text měl být uzavřen na nejvyšší úrovni, kdy měl být přijat závěrečný text. Devítka svůj návrh prosadila i v diskuzi s americkými diplomaty, neboť původní představa Spojených států předpokládala konání dvou fází. Devítka rovněž očekávala, že souhlas s otevřením konference bude podmíněn tím, zda se během přípravné fáze podaří prosadit požadavek na vytvoření výborů a podvýborů ve druhé fázi konference. Země ES rovněž odmítly představy zemí socialistického bloku, aby témata související s hospodářskými vztahy byla diskutována společně s kulturními styky a humanitní dimenzí.

Zbývalo vyřešit, jakým způsobem zajistit i přítomnost orgánů ES, zejména zástupců Evropské komise. Šlo o ty oblasti, které se měly dotýkat pravomocí EU, tedy

¹⁵⁵ Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation, str. 128

¹⁵⁶ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 56

¹⁵⁷ Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation, str. 129

¹⁵⁸ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 56

zejména obchodní záležitosti spadající do 2 koše. Nakonec bylo rozhodnuto, že zástupci Evropské komise se formálně stanou členy delegace toho státu, který v té chvíli předsedá Evropské radě ES. Tato inovace však nebyla zpočátku dobře přijata zástupci Východního bloku a hrozila přerůst v diplomatickou roztržku v okamžiku, kdy sovětská delegace odmítla zástupce komise uznat jako oprávněné členy národní delegace a zpochybnili jejich právo hovořit na konferenci. Problém hrozil zejména na počátku druhé fáze jednání v Ženevě. Maresca vzpomíná na případ, kdy se zástupcům východních zemí nelíbilo, že zástupce ES formálně hovořící za Dánsko nebyl Dán. Incident byl vyřešen v okamžiku, kdy do místnosti přispěchal dánský velvyslanec a přítomné ujistil, že jedině on může určit, kdo má právo hovořit za dánskou delegaci a veřejně potvrdil zástupce Evropské komise¹⁵⁹.

2.1.4 Neutrální a nezúčastněné země

Na konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě vystupovaly státy, které nebyly členy žádné z vojensko-politických organizací. Multilaterální fórum konference, kde každá země měla rovné postavení, dávalo těmto státům možnost se svobodně rozhodovat a hájit stanoviska bez ohledu kolektivní zájmy formálních bloků. Skupina neutrálních a nezúčastněných zemí nebyla homogenním útvarem, spíše se jednalo o volnější uskupení zemí, které pojily podobné zájmy¹⁶⁰. Do skupiny neutrálních evropských států patřilo Finsko, Švédsko, Švýcarsko a Rakousko. Ve skupině nezúčastněných pak byla Jugoslávie, ale i malé země jako Kypr, Malta, Lichtenštejnsko a San Marino. Členem tohoto volného uskupení nicméně nebylo Španělsko, i když v době konání konference ještě nebylo členem Severoatlantické aliance¹⁶¹.

Neutrální země měly hostitelskou úlohu. Již v květnu 1969 rozeslala finská vláda pozvání evropským zemím s nabídkou konání konference. Proti přání Sovětského svazu toto pozvání dorazilo i Spojeným státům a Kanadě. Finská vláda věnovala snaze o pořádání konference nebývalou pozornost. V únoru 1970 byl

¹⁵⁹ Maresca, J., J. – tamtéž, str. 19

¹⁶⁰ Fischer, T. – Bridging the Gap between East and West: The N+N as Catalysts of the CSCE Process, 1972-1983. in: Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985. Kodaň, nakl. Museum Tusulanum Press 2010. str. 167

¹⁶¹ Maresca, J., J. – tamtéž, str. 21

pověřen velvyslance Ralph Enckell uzvláštním zmocněním, aby s ostatními státy prodiskutoval nabídku na konání panevropské konference ve finském hlavním městě. Enckell v průběhu let 1970/1971 navštívil 34 zemí. Jeho úkolem bylo ostatní země přesvědčit o tom, že Finsko je schopno uspořádat setkání na nejvyšší úrovni a v politicky neutrálním prostředí¹⁶². Ambicí hostit bezpečnostní konferenci se netajili ani představitelé Rakouska a Švýcarska. Švýcarsko nakonec uspělo s návrhem, aby se místem konání druhé fáze stala Ženeva. Na tomto místě je ovšem nutné dodat, že i když se slávou a prestiží za celkový výsledek honosilo Finsko, byla to Ženeva, kde se odehrála klíčová jednání mezi zástupci všech delegací.

Helsinská konference byla příležitostí pro neutrální země ovlivnit budování nového rámce kolektivní bezpečnosti. Během konference pak představitelé těchto států hráli velmi důležitou úlohu vyjednávačů, kteří se aktivně podílí na diskuzích a napomáhají bezproblémovému posunu v jednáních, a zároveň i roli zprostředkovatelů, kteří hledají a navrhuji kompromisní znění přijatelná pro oba vojenské bloky¹⁶³. Význam neutrálních zemí rostl v průběhu konference a vklad neutrální zemí byl patrný i na výsledném znění Závěrečného aktu. Díky neutrálním a nezúčastněným státům se podařilo do Závěrečného aktu prosadit formulaci ohledně posilování vzájemné důvěry jakožto prostředku ke zlepšení evropské bezpečnosti a ustanovení o budoucí a průběžné evaluaci dosažených výsledků¹⁶⁴.

Neutrální státy navázaly úzké kontakty mezi sebou až v průběhu konference. Výsledky jejich spolupráce se projevily zejména v průběhu ženevské fáze. Koordinace neutrálních zemí však nedosáhla té úrovně, jakou bylo možno pozorovat u evropské devítky nebo států Varšavské smlouvy. Spolupráce se spíše projevovala vzájemnou podporou podaných návrhů, což přispívalo zdání o jednotném postupu. Ne vždy však šlo o podporu automatickou. Západní státy vnímaly roli neutrálních zemí veskrze konference pozitivně a spoléhaly na podporu neutrálních zemí v průběhu diskusí o otázkách týkajících se svobodného pohybu lidí, idejí a informací. A opravdu to byla jednání o třetím koši v létě 1974, kdy neutrální státy vyjednaly přijatelný kompromis, který znamenal posun po několika týdnech tápání¹⁶⁵.

¹⁶² Nuenlist, C. – tamtéž, str. 203

¹⁶³ Fischer, T. – tamtéž, str. 144

¹⁶⁴ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 202

¹⁶⁵ Fischer, T. – tamtéž, str. 149

Neutrální státy pojil zájem na vytvoření záruk garantující jejich bezpečnost. Tím, že tyto země stály mimo osu vztahů mezi Východem a Západem, neměly vliv na jednání o vzájemném omezení zbrojení v Evropě. Neutrální země, podporované Španělskem a Jugoslávií, se proto snažily na helsinské konferenci propojit vojenské a bezpečnostní otázky a toto téma nastolit jako jedno z bodů konference. Výraznou roli hráli Švýcaři, kteří navrhovali vytvoření politického mechanismu pro mírové řešení budoucích sporů.

V únoru 1974 během ženevské fáze jednání podaly neutrální země spolu s Jugoslávií a Kyprem návrh na vytvoření vojenských aspektů zajištění bezpečnosti. A třebaže ani tato iniciativa nenalezla podporu u delegátů obou bloků, přesto se podařilo do výsledného textu prosadit pasáž, podle které měly státy povinnost s předstihem oznámit úmysl pořádat vojenské manévry, pokud se jich mělo účastnit více než 25 tisíc vojáků¹⁶⁶.

Úspěchem neutrálních zemí bylo rovněž překlenutí odlišných názorů mezi Východem a Západem na to, zda se má ve schůzích KBSE pokračovat i v budoucnosti. Zatímco sovětská delegace prosazovala vytvoření Stálého poradního výboru, západní země odmítaly institucionalizaci KBSE v obavě, že činnost takového nového orgánu bude blokována Sovětským svazem. Neutrální země měly velký zájem na tom, aby v budoucnu pokračovala jednání zahájená na konferenci o bezpečnosti a spolupráci, neboť pro tyto státy šlo o další příležitost zapojit se do diskuzí o budoucnosti Evropy¹⁶⁷. To, že se podařilo do Závěrečného aktu prosadit závazek na pokračování multilaterálního procesu i po skončení helsinské konference, bylo nesporným úspěchem neutrálních států.

Je otázkou zda a do jaké míry se neutrálním a nezúčastněným zemím podařilo vytvořit „třetí blok“ zemí stojící mimo vojensko-politické aliance. Přestože neutrální země stály mimo soupeření mezi Východem a Západem, z hlediska státního zřízení měly bezpochyby blíže k západním demokraciím. Finsko bylo nicméně díky své poloze vnímáno jako země, která při hledání kompromisů dokázala akcentovat zájmy

¹⁶⁶ srov. text Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, zejména druhý oddíl první části - Otázky vztahující se k bezpečnosti v Evropě – Dokument o opatřeních k posílení důvěry a o některých aspektech bezpečnosti a odzbrojení

¹⁶⁷ Fischer, T. – tamtéž, str. 215

sovětské delegace¹⁶⁸. O tom, že Švýcarsko, Švédsko a Rakousko se lépe ztotožňovaly se západními iniciativami, však nebylo sporu¹⁶⁹. Helsinská konference byla pro tyto země příležitostí, jak ovlivnit diskuzi o bezpečnosti v Evropě. Jejich role pak během samotných jednání byla větší, než by odpovídalo významu a velikosti těchto zemí. Důvodem bylo uplatnění principu rovnosti všech států při jednáních, aktivní přístup delegátů neutrálních zemí a v neposlední řadě i vzájemná podpora¹⁷⁰. Díky angažovanosti a snaze nalézat přijatelné kompromisy byla zásluha neutrálních zemí na přijetí Závěrečného aktu neoddiskutovatelná.

2.1.5 Středomořské státy

Průběh konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě potvrzoval, že Evropa je kontinentem s unikátní historií a různorodými zájmy jednotlivých státních celků. A třebaže motivy ke svolání KBSE vyplývaly ze vzájemné a komplikované interakce mezi Východem a Západem, pak státy Středozevního moře hájily své zájmy, které byly definovány jejich geografickou polohou. I státy středomořského regionu navázaly vzájemný kontakt v tématech, která se dotýkala společných zájmů, zejména otázky týkající se migrujících pracovníků. A třebaže středomořská skupina nikdy neformalizovala vzájemné konzultace, tak jak tomu bylo v případě koordinace zemí Varšavské smlouvy, členských států ES nebo NATO, středomořské státy hrály ve svém důsledku na bezpečnostní konferenci prominentní úlohu.

Státy z jižního křídla Evropy požadovaly zapojení zemí na druhé straně Středozevního moře. Zástupci severních zemí, průmyslových států z obou částí Evropy i obou supervelmocí se tomuto požadavku zpočátku bránili. Oprávněně se obávali, že diskuse o středomořském prostoru odvede pozornost od hlavního tématu bezpečnostní konference, a sice uvolněním v Evropě a relací východního a západního křídla. Pro Maltu, Španělsko a Jugoslávii však evropská bezpečnost měla být zajištěna dohodou i v kontextu celého Středomoří, nejlépe i zahrnutí problémů mezi arabským světem a Izraele. Navíc se v průběhu roku 1972 požádalo Alžírsko a Tunisko o účast na evropské konferenci, což jižní státy podpořily s ohledem na historickou afinitu

¹⁶⁸ tamtéž, str. 167

¹⁶⁹ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 208

¹⁷⁰ Tamtéž, str. 216

těchto zemí na Evropu. Diskuse o účasti mimoevropských zemí byla nakonec vyřešena na zasedání koordinačního výboru během ženevské fáze v srpnu 1973. Nezúčastněným zemím bylo dovoleno podávat připomínky a stanoviska k relevantním tématům v rámci prvního a druhého koše, ke kterým měli ostatní účastníci přihlídnout. Šestice zemí, a sice Maroko, Alžírsko, Tunisko, Egypt, Izrael a Sýrie, byla pozvána, aby v Ženevě představila své návrhy. Z popudu Malty se debata s „nezúčastněnými středomořskými státy“¹⁷¹ konala nadvakrát - podruhé jako výměna názorů nad přednesenými příspěvky¹⁷². Problém Středomoří však ani poté neměl být vyřešen.

Středomořské státy nepřestávaly ostatní účastníky udivovat - Italové navrhli, aby součástí závěrečného dokumentu byla i deklarace o Středomoří a tím byla vyjádřena politická důležitost celému regionu. Diskuze o italském návrhu trvala několik měsíců a k jejímu prosazení nakonec vedly důsledky ropné krize v roce 1973 a snaha evropských zemí o napravení vztahů s arabským světem. Deklaraci o Středomoří pak pomohla prosadit koalice zemí evropské devítky, s projednáním textu deklarace ve speciální komisi nakonec vyjádřily souhlas i Spojené státy¹⁷³.

Diskuse nad textem deklarace týkající se Středozeří probíhala bez velkých obtíží do okamžiku, kdy Malta na závěr ženevského kola jednání začala blokovat uzavření dohody ohledně třetího koše, aby si vynutila v Závěrečném aktu zmínku týkající se omezení ozbrojených sil ve Středozeří¹⁷⁴. Šlo o nepřímou narážku na Spojené státy a Sovětský svaz, jejichž plavidla brázdily Středozeří moře. Maltský premiér Dom Mintoff tak v závěrečných dnech konference málem ohrozil podepsání Závěrečného aktu¹⁷⁵. Představitel Malty využil procedurálního pravidla, že s konečnou verzí textu muselo souhlasit všech 35 států. Místo jednání odjel na projíždku na koni kolem ženevského jezera a nebyl několik hodin k zastížení¹⁷⁶. Donutil tak obě supervelmoci, aby přistoupily na požadavek představitele malého ostrova. K souhlasu vedla i obava, že pokud by byla Malta vyloučena z jednání a ze závěrečného

¹⁷¹ Srov. text Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, zejména část Otázky vztahující se k bezpečnosti a spolupráci ve Středomoří

¹⁷² Maresca, J., J. – tamtéž, str. 191

¹⁷³ tamtéž

¹⁷⁴ tamtéž, str. 186

¹⁷⁵ Fischer, T. – tamtéž, str. 155

¹⁷⁶ Hyland, W., G. – tamtéž, str. 119

ceremoniálu, vytvořil by se tak nebezpečný precedent i pro ostatní země¹⁷⁷. Tato epizoda naznačuje, jaký potenciál měli představitelé i malých zemí na formování výsledného dokumentu. Z tohoto důvodu je třeba se zabývat i zájmy států středomořské oblasti v průběhu jednání na helsinské konferenci. I jejich požadavky se promítly do textu Závěrečného aktu. K obstrukci v podání maltského premiéra Mintoffa se možná sluší dodat, že šlo o unikátní příklad z doby studené války, kdy představitel tak malého státu převezl obě supervelmoci na hřbetu svého koně.

2.2 Multilaterální přípravné rozhovory v Dipoli

Multilaterální přípravné rozhovory se konaly od 22. listopadu 1972 do 8. června 1973 v Otaniemi na kraji Helsinek. Termín zahájení Multilaterálních přípravných rozhovorů byl předmětem jednání mezi americkou a sovětskou diplomacií v průběhu srpna a září a definitivně byl potvrzen při cestě Henryho Kissingera, Nixonova poradce pro otázky národní bezpečnosti, do Moskvy v září 1972. Podmínkou pro americkou diplomacii bylo, aby se bezpečnostní konference a rozhovory o vzájemném a vyváženém snížení ozbrojených sil v Evropě nekonaly na stejném místě a ve stejný čas, na což Moskva reagovala kladně¹⁷⁸. Cestou zpět do Washingtonu se Kissinger zastavil v Londýně a Paříži, kde spojenecké země NATO informoval o obsahu rozhovorů se sovětským vedením a o datu konání konference.

Ve středu 22. listopadu 1972 v 10.30 byla zahájena přípravná fáze konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Představitelé třiceti čtyř zemí se sešli v Dipoli¹⁷⁹, v konferenčním centru Helsinské technické univerzity. Zástupce participujících států uvítal krátkým projevem finský ministr zahraničních věcí Ahti Karjalainen. Poté se podle diplomatických zvyklostí ujal slova doyen diplomatického sboru, dánský velvyslanec Tscherning, a podle předem dohodnutého scénáře navrhl, aby shromáždění předsedal generální sekretář finského ministerstva zahraničí v pozici velvyslance Tötterman, což bylo plénem schváleno. Co ale nebylo předem domluveno

¹⁷⁷ Maresca, J., J. – tamtéž, str. 187

¹⁷⁸ Memorandum o rozhovoru mezi Leonidem Brežněvem a Henry Kissingerem ze dne 12. září 1972, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (23.7.2013): <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v39/d112>

¹⁷⁹ Monako se nezúčastnilo Multilaterálních přípravných rozhovorů. Na zahajovací fázi Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě již však bylo přítomno.

byl Tottermanův návrh, aby se jeho zástupcem stal jiný Fin, velvyslanec Jaako Iloniemi. Většina delegací byla proti tomu, aby se vytvořila přílišná vazba finských hostitelů na stálý sekretariát. Rumunský zástupce se marně dožadoval udělení slova. Dříve než na něj došlo, byl první den přípravné schůze ukončen. Fotografie rumunského zástupce žádajícího o slovo se zdviženou rukou obletěla celý svět.¹⁸⁰ Rumunská delegace se poté sešla se zástupci švýcarské delegace a byla dohodnuta společná strategie. Na počátku druhého dne pak vystoupil rumunský delegát Valentin Lipatti s návrhem, aby se funkce předsedajícího schůze a jeho zástupce točila na pravidelné bázi. Švýcarská delegace ihned přišla s kompromisem, aby rotovala pouze pozice zástupce předsedajícího. Rumunsko-švýcarská diplomatická hra, podpořená Švédskem a Rakouskem, slavila první procedurální úspěch.¹⁸¹

Následovaly projevy představitelů jednotlivých států, ve kterých byly předneseny obecné názory na uspořádání bezpečnostní konference a zdůrazněny pohledy různých zemí o tom, jak má pokračovat jednání. Francie slovy svého velvyslance Gérarda André vyjádřila názor, že jednací řád není nutné stvrzovat písemně s tím, že postačí gentlemanská dohoda. Základním pravidlem měla být jednomyslná shoda na každém návrhu¹⁸². Na návrh předsedajícího Töttermana byla na konci listopadu přijata konečná podoba jednacího řádu, podle které měli účastnické státy během přípravných jednání zastupovat vedoucí diplomatických misí. Všechny státy se měly účastnit na bázi suverénní rovnosti jako zcela nezávislé a bylo dohodnuto, že přípravné konzultace se budou konat mimo vojenské aliance. V praxi toto ustanovení však nezbytně neplatilo.¹⁸³

Diplomaté se do konce roku střetli o tom, zda se má pokračovat v jednání, či zda je lépe přijmout švédský návrh na přerušení jednání od 15. prosince během vánočních svátků. Nakonec se podařilo přesvědčit sovětskou delegaci, pro kterou vánoční svátky nebyly důvodem pro tak dlouhou přestávku v jednání, a schůze byla přerušena do 15. ledna¹⁸⁴. První etapa přípravných jednání žádný průlom nepřinesla. Státy ani nejednaly o normativní agendě, pouze se zjišťovaly pozice jednotlivých zemí

¹⁸⁰ Ferraris, L., V. - Report on a Negotiation: Helsinki-Geneva-Helsinki, 1972-1975. Ženeva, vyd. Institut universitaire de hautes études internationales 1979. str. 10

¹⁸¹ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 209

¹⁸² Bárta, J. - Mnohostranná přípravná jednání v Dipoli – prolog ke Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. in: Dvacáté století – The Twentieth century, roč. 2005. vyd. USD FFUK, str. 228

¹⁸³ tamtéž, str. 229

¹⁸⁴ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 12

a registrovaly se podané návrhy, zejména týkající se organizace konference, pořadu jednání a složení účastníků¹⁸⁵. Bylo to vůbec první setkání takového rozsahu v poválečných dějinách. U takového počtu delegací ani nešlo předpokládat, že by práce pokračovaly závratným tempem.

Novoroční přestávka prospěla jednání. Účastníci si odpočinuli a využili čas k bilaterálním jednáním mezi národními delegacemi. Výsledkem bylo velké množství návrhů týkajících se procedurálních otázek chystané konference. Korunu tomu zasadil maltský delegát, který trval na tom, že při rovnosti všech účastníků mají i všechny návrhy stejnou váhu a tudíž je nutné ke všem přistupovat stejně¹⁸⁶. Jistou nadějí byl návrh švýcarského diplomata Samuela Campiche, který navrhl, aby se podněty jednotlivých delegací řadily podle tématu do příslušných „košů“, čímž nejen pomohl vyřešit problém s množstvím návrhů, ale dokonce stvořil nový procedurální termín, který se natolik ujal, že se stal typickým označením pro jednotlivé části závěrečného dokumentu. Rakouská delegace navrhla, aby byly jednotlivé koše označeny podle čísel a předešlo se tak složitému vyjednávání ohledně jejich názvu¹⁸⁷. Se svolením ostatních delegací pak Campiche seřadil všechny návrhy podle košů a sepsal jejich stručný obsah. Dvacetidevítí stránkový dokument pak sloužil jako podklad pro další jednání¹⁸⁸.

Přípravné rozhovory byly v průběhu roku 1973 ještě nadvakrát přerušeny a sice v únoru a v dubnu. Celkově se tedy celá fáze přípravných rozhovorů konala během čtyř zasedání. Mezi delegacemi se postupem času vytvořila shoda na tom, že se hlavní konference bude konat na tři etapy. Měla být zahájena za účasti ministrů zahraničí, následovat měla druhá fáze, která se měla odehrávat ve výborech, a konečně přijetí finálního textu se mělo konat během závěrečného ceremonálu. Takovýto formát konference podporovala hlavně devítka zemí ES, Jugoslávie a další evropské země. Postupem času tento návrh získal podporu i americké delegace i SSSR. Sovětští diplomaté ale požadovali, aby se třetí fáze konala na úrovni hlav států. Velká debata se strhla ohledně definice mandátu výborů a upřesnění rozsahu jednotlivých košů. Sovětská delegace se vymezila a argumentovala tím, že debata o

¹⁸⁵ Leška, V. – KBSE/OBSE. *Minulost, přítomnost, perspektivy*. Praha, nakl. Karolinum 1997. str. 57

¹⁸⁶ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 15

¹⁸⁷ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 16

¹⁸⁸ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 209

mandátech promění přípravné rozhovory ve vlastní konferenci¹⁸⁹. Nakonec se podařilo sovětské diplomaty přesvědčit, aby souhlasili s návrhem stanovení úkolů pro jednotlivé výbory. Sovětská delegace souhlasila s dodatkem, že bude užívat termín „zadání“ místo „mandát“¹⁹⁰. Představitelé sovětské delegace si ale stěžovali, že navrhované instrukce pro práci ve výborech jsou příliš dlouhé a detailní, proto se začali soustředit na rozmělnění textu a navrhovali obecnější formulace. Nicméně bylo jasné, že se země socialistického bloku budou muset čelně postavit citlivým otázkám. Západoevropské státy jim daly jasně najevo, že v některých oblastech nebudou dělat ústupky. Díky tomu, že země ES prosadily tuto strategii už během přípravných rozhovorů, bylo jasné, že se východní státy nevyhnou citlivým tématům během hlavní konference¹⁹¹.

Členské státy ES zúročily důkladnou přípravu před zahájením multilaterálních rozhovorů a od samého počátku udávaly na konferenci tempo. Podařilo se jim tak prosadit řadu bodů týkajících se organizace konference. Nejsložitější politická výměna názorů mezi západními a východními státy se týkala prvního a třetího koše. Základní zásady vztahů mezi státy měly být součástí prvního koše. Většina těchto principů byla převzata z Charty OSN a jiných mezinárodních deklarácí a tedy nečinily potíže. Státy východního bloku žádaly do tohoto výčtu zařadit i zásadu nenarušitelnosti hranic. Bylo jasné, že se západním zemím otevřela příležitost, jak si vymoci sovětské ústupky v jiných oblastech. Zároveň bylo nutné rozptýlit obavy delegace SRN, že uplatnění tohoto principu povede k neměnitelnosti hranic, což by do budoucna vylučovalo sjednocení Německa. Západoněmecká delegace nebyla připravena jít dále, než stanovila moskevská smlouva z roku 1970.¹⁹² Země devítky proto navrhovaly, aby princip nenarušitelnosti hranic byl vázán na zásadu nepoužití vojenské síly. Zároveň západní státy žádaly, aby byla do konečného výčtu zařazena i zásada týkající se respektování lidských práv a zásada rovných práv a seberučení národů. Nakonec se se socialistickým blokem podařilo dojednat kompromis - do textu Závěrečných doporučení byla zásada o nepoužití vojenské síly vyjádřena před zásadou o

¹⁸⁹ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 14

¹⁹⁰ Tamtéž, str. 16

¹⁹¹ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 114

¹⁹² tamtéž, str. 115

nenarušitelnosti hranic¹⁹³. Ve stejném seznamu se pak zásada o nevměšování do vnitřních záležitostí ocitla před zásadou respektování lidských práv a principu sebeurčení.¹⁹⁴ Sovětští zástupci navrhovali, aby se všechny základní zásady podřídily zásadě nenarušitelnosti hranic¹⁹⁵, což západní i neutrální státy odmítaly s argumentem, že všechny principy týkající se vztahů mezi státy jsou stejně důležité.

Devítka zemí ES ovšem uspěla i v rámci debat o třetím koši. Členské státy ES daly jasně najevo, že nebudou souhlasit s účastí na bezpečnostní konferenci pokud východní státy neustoupí a neumožní projednání otázky mezilidských kontaktů na jednání konference. Jednání o lidských stycích byla velmi tvrdá, nakonec však musely východní státy učinit některé ústupky v obavě, aby konference nebyla ohrožena ještě před svým zahájením. Sovětští diplomaté museli učinit kompromis mezi dvěma póly - volná výměna informací a myšlenek sice měla potenciál ohrozit dominantní pozici komunistické ideologie¹⁹⁶, na druhé straně z propagandistických důvodů nemohly připustit, aby bezpečnostní konference skončila na otázce týkající se lidských kontaktů. Západní státy použily strategii paralelního postupu ve všech pracovních skupinách a byly rozhodnuty uzavřít jednání jako celek¹⁹⁷. Nakonec byla dosažena shoda ohledně třetího koše, který byl nazván *Spolupráce v humanitárních otázkách a jiných oblastech*. Po úvodní preambuli navržené sovětským zástupcem se západním zemím podařilo do instrukcí pro třetí koš zařadit zmínku o stycích mezi rodinnými příslušníky včetně sjednocení rodin, manželských svazcích mezi příslušníky různých států, včetně možnosti cestování z osobních nebo profesních důvodů¹⁹⁸.

Na konci května 1973 se usnesla pracovní skupina pro procedurální otázky o tom, že druhá fáze konference se bude konat v Ženevě. Švýcarská delegace tak byla oceněna za svůj aktivní přístup na konferenci. Ženeva vyhovovala evropským zemím nejen z geografických důvodů a lepší přístupnosti¹⁹⁹. Západním státům navíc vyhovovalo, že se jednání o formulaci závěrečného textu budou konat v zemi, která nemá přímou hranici se Sovětským svazem.

¹⁹³ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 70

¹⁹⁴ srov. čl. 19 Závěrečných doporučení helsinských konzultací z 8. června 1973.

¹⁹⁵ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 69

¹⁹⁶ tamtéž, str. 69

¹⁹⁷ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 28

¹⁹⁸ srov. čl. 46 Závěrečných doporučení helsinských konzultací z 8. června 1973.

¹⁹⁹ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 39

Text Závěrečných doporučení byl přijat 8. června 1973. Šlo o jakýsi jízdni řád pro nastávající konferenci, s tím, že zůstalo neznámou, zda se podaří dospět do cílové stanice. Bylo rozhodnuto, že se konference bude konat ve třech fázích. První fáze se měla konat na úrovni ministrů zahraničí, kteří měli schválit jednací řád, program jednání a instrukce pro práci v rámci pracovních skupin konference. První fáze měla být zahájena 3. července 1973 v Helsinkách. Podle doporučení se druhá fáze měla konat v Ženevě. O datumu jejího zahájení měli rozhodnout ministři zahraničí. V průběhu druhé fáze se měla jednání odehrávat ve specializovaných výborech a podvýborech, nad nimiž měl dohlížet Koordinační výbor, jehož členové byli jmenováni ministry zahraniční. Koordinační výbor pak měl přijmout doporučení o konání třetí fáze s tím, že rozhodnutí o tom, na jaké úrovni se má tato akce konat, bude učiněno před koncem druhé fáze.²⁰⁰ Nebylo tak vyhověno žádosti Sovětského svazu, aby se konference konala na nejvyšší úrovni. Moskva usilovala o to, aby závěrečný text, který měl potvrdit princip nenarušitelnosti hranic v Evropě, byl sankcionován na úrovni hlav států. Závěrečný dokument by se tak těšil vyšší autoritě. Zároveň bylo stanoveno, že se třetí fáze konference opět vrátí do Helsinek²⁰¹.

Závěrečné doporučení potvrdilo rozdělení tématických okruhů do košů. Jejich obsahem se měly zabývat výbory a podvýbory. První koš tak nesl název *Otázky vztahující se k bezpečnosti v Evropě*. Jeho součástí byl i seznam deseti principů popsaný výše. Druhý koš se týkal *Spolupráce v oblasti hospodářství, vědy a techniky a životního prostředí*. Třetí koš byl pojmenován *Spolupráce v humanitárních otázkách a jiných oblastech*. Poslední částí programu konference byl závazek stanovit *Další kroky po konferenci*, což byl současně název čtvrtého koše. Tento úkol připadl Koordinačnímu výboru. Jelikož během přípravné fáze nebyla mezi delegacemi shoda na tom, zda se má či bude nutno pokračovat v nastaveném procesu konzultací o zvýšení bezpečnosti a spolupráce, bylo rozhodnuto tuto otázku řešit až v průběhu ženevské fáze konference.

²⁰⁰ srov. část 1. (čl. 6-12) a čl. 60-63 Závěrečných doporučení helsinských konzultací z 8. června 1973.

²⁰¹ čl. 63 Závěrečných doporučení

2.3 Konference je zahájena

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byla zahájena 3. července 1973 v 11.30 hodin v sále Finlandia v Helsinkách. Na slavnostním aktu se sešlo 35 ministrů zahraničí, včetně zástupce Monaka, jehož zástupce chyběl během přípravných rozhovorů. Setkání ministrů zahraničí trvalo pět dní, úkolem bylo zahájit konferenci a přimout Závěrečná doporučení připravená v Dipoli. Šlo o ceremoniální záležitost, každý z ministrů v rámci svého projevu demonstroval úsilí a mírové plány své země na zajištění bezpečnosti v Evropě, jakožto vysvětlil stanovisko a představy o úkolech a poslání zahájené konference. Účastníky přivítal prezident hostitelské země, Urho Kekkonen, který zdůraznil historický okamžik celého setkání²⁰². Zahajovacího ceremoniálu se rovněž zúčastnil i tehdejší generální tajemník OSN Kurt Waldheim, který prohlásil, že podmínkou skutečného uvolnění bylo pochopení zájmů a hodnot ostatních, bez toho, že by se někdo musel zříci své suverenity, společenského systému nebo ideologie²⁰³. Finský ministr Ahti Karjalainen uvedl, že zahájení konference je odrazovým můstkem procesu vedoucího k posílení evropské bezpečnosti a spolupráce.²⁰⁴

Sovětský ministr zahraničí Andrej Gromyko hned na počátku svého projevu deklaroval, že by se závěrečná fáze měla konat na nejvyšší úrovni. Zopakoval tak to, co se sovětským vyjednávačům nepodařilo prosadit během přípravné fáze. Zároveň vyjádřil přesvědčení, že výhody jakéhokoliv sociálního systému mají obstát v mírové soutěži, cestou spolupráce spíše než válečné konfrontace. Cílem Sovětského svazu bylo, aby *„důvěra a vzájemné porozumění umožnilo postupné překlenutí rozdělení kontinentu na politicko-vojenská uskupení.“* Vztahy mezi Evropskými státy měly být postaveny na mírové a oboustranně vzájemné spolupráci.²⁰⁵

Zajímavé bylo vystoupení Knuda Børgeho Andersena, dánského ministra zahraničních věcí, který vystoupil jako první představitel zemí západní Evropy. Andersden se ocitl ve dvojroli, neboť část projevu hovořil jménem své země a část

²⁰² Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 89

²⁰³ Leška, V. – tamtéž, str. 59

²⁰⁴ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 89

²⁰⁵ "... confidence and mutual understanding should permit the division of the continent into political-military groupings gradually to be overcome." HAEC, BAC 64/1984 č. 234, Conférence sur la sécurité et la coopération en Europe, CSCE (Helsinki, 3-7 juillet 1973), angl. překlad projevu ministra zahraničních věcí SSSR Gromyka (str. 331-348)

projevu hovořil jménem zemí devítky. Andersen hovořil o zlepšení a rozvoji vztahů mezi státy v Evropě s tím, že „*mír má být něco více než stav, kdy není válka*“²⁰⁶. Dánsko se ujmullo předsednictví ES o tři dny dříve a to 1. července 1973. Nutno dodat, že této pocty se Dánům dostalo již půl roku po přistoupení k ES. Dánský ministr v průběhu svého projevu upozornil, že hovoří jménem devíti zemí ES. Ostatní země upozornil, že otázky týkající spolupráce v oblasti hospodářství, vědy, technologií a životního prostředí, které obecně spadaly do druhého koše, jsou v mezích pravomoci evropského hospodářského společenství a v otázce obchodní výměny součástí společné politiky ES. I proto měla být ES přítomna na jednání pracovních skupin v průběhu druhé fáze²⁰⁷.

Belgický ministr zahraničí Renaat Van Elslande nenechal zástupce východního bloku na pochybách, že jednání budou zdlouhavá. Pokud totiž mohli být spokojeni s tím, že Závěrečná doporučení nabízejí stručný mandát pro práci ve výborech a formulace úkolů se mnohdy zdály až příliš obecné, pak projev vlámského politika musel působit jako studená sprcha. Ten totiž řekl, že se jeho země nespokojí s tím, aby finální text obsahoval vágní prohlášení. Vyjádřil přání, aby každá věta měla své opodstatnění a svůj význam. Van Elslande dále řekl, že není možné určit datum, ke kterému má být konference skončena, neboť není možné *uvažovat o tom, že „bychom se omezovali jenom proto, abychom odsouhlasili text, který byl přednesen během první fáze této konference, aniž by byla detailněji projednána podstata problémů.*“²⁰⁸

Západní ministři zahraničních věcí v rámci svých projevů zdůrazňovali, že nenarušitelnost státních hranic se týká pouze užití síly nebo hrozby užití síly. Nenarušitelnost hranic jako jeden z principů určujících vztahy mezi státy se ale neměla aplikovat v případě, kdy se státy rozhodnou dobrovolně a bez jakéhokoliv nátlaku pro dobrovolnou změnu své státní hranice. Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě se neměla stát překážkou pro budoucí sjednocení Německa.

²⁰⁶ „...to improve and develop relations between States in Europe so that peace could be more than just a state of no war.“ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, Projev K.B. Andersena, Ministra zahraničních věcí Dánska, na KBSE, Helsinky ze dne 3. 7. 1973 (str. 183-195)

²⁰⁷ tamtéž

²⁰⁸ „There can be no question of limiting ourselves merely to approving the texts presented during the first phase of this Conference without discussing in a more detailed manner the substance of the problems...“ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, Projev Renaata Van Elslande, ministra zahraničních věcí Belgie, na KBSE ze dne 5.7.1973 (překlad projevu do angl., str. 211-220)

Důraz na interpretaci zásady nenarušitelnosti hranic zmínili ve svých projevech William Rogers, státní tajemník USA (opustil svoji funkci měsíc poté), a zejména Walter Scheel, tehdejší ministr zahraničí Spolkové republiky Německo²⁰⁹.

Oproti tomu ministr zahraničí Německé demokratické republiky Otto Winzer vyzvihl význam smluv uzavřených mezi Sovětským svazem, Polskem, Československem a Německou demokratickou republikou na jedné straně a Spolkovou republikou Německo v rozmezí let 1970-1972. Pro představitele Východního Německa tyto smlouvy potvrdily hranice a území států, které byly vytvořeny po druhé světové válce. Tímto byly vytvořeny podmínky pro to, aby Německá demokratická republika mohla navazovat normální vztahy se všemy evropskými státy. Konference o bezpečnosti pak neměla pouze stvrdit mezinárodněprávní normy již obsažené v Chartě OSN, ale potvrdit i principy nenarušitelnosti hranic a respektování teritoriální celistvosti. Komunistický politik také zopakoval přání vyjádřené sovětským ministrem zahraničí, aby se třetí fáze konference konala v blízké budoucnosti a na nejvyšší úrovni.²¹⁰

Slavnostní projevy ministrů zahraničních věcí tedy nevybočovaly z linie toho kterého vojensko-politického uskupení, k němuž patřila domovská země řečníka. I z těchto projevů šlo dopředu dovodit priority obou bloků před vlastním zahájením jednání o textu závěrečného dokumentu. Co ale vzbudilo pozornost hned první den konference byl projev maltského předsedy vlády Doma Mintoffa. Ten prosazoval myšlenku rozšíření bezpečnostní smlouvy i na oblast Středoziemního moře. Odkázal se na to, že nebylo vyhověno jeho žádosti, aby na zahájení konference mohli být přítomni i zástupci Alžírsko a Tunisko. Argumentoval tím, že je třeba vytvořit atmosféru détente i pro oblast Středomoří a že snížení počtu zbraní ve střední Evropě nesmí být kompenzováno zvýšením zbrojního arzenálu na jihu Evropy. Ostatním ministrům připomněl význam států Blízkého východu a Severní Afriky, a dopad jejich ropné produkce na ekonomickou prosperitu v Evropě.²¹¹ V návrhu na účast zástupců dvou severoafrických zemí byl Mintoff podpořen i Španělskem, Řeckem a Tureckem. O Mintoffově návrhu se první den rokovalo za zavřenými dvěřmi. Na návrh Bulharska,

²⁰⁹ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projevy Williama Rogerse (str. 323-330) a Waltera Scheela (str. 242-253)

²¹⁰ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev Otto Winzera, ministra zahraničí Německé demokratické republiky (překlad projevu do angl., str. 361-368)

²¹¹ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev Doma Mintoffa, předsedy vlády Malty (str. 369-374)

Švýcarska a Jugoslávie byla vytvořena pracovní skupina, která měla probrat záležitost účasti Alžírsko a Tunisko a zároveň projednat praktické záležitosti spojené se zahájením druhé fáze. Jednání pracovní skupiny probíhalo paralelně s plenárním zasedáním²¹².

K Mintoffově zlobě ovšem pracovní skupina nesplnila svůj cíl, neboť státy nenalezly shodu na tom, zda se jednání má zúčastnit i představitel Izraele. Pro nedostatek konsenzu mezi státy byla proto Mintoffova myšlenka v průběhu první fáze opuštěna.²¹³ Tím ovšem nebyla dotčena vůle tohoto politika se k věci vrátit v budoucnu. Prozatím se stala částečnou náplastí zmínka v textu prohlášení, které bylo vydáno po skončení první fáze konference²¹⁴. Ministři zahraničí v něm uznali, že se nepodařilo nalézt shodu ohledně participace nezúčastněných zemí ze středomořské oblasti.

2.4 Jednání v Ženevě

Druhá fáze konference o bezpečnosti a spolupráci začala 18. září 1973. Více než 600 diplomatů a expertů se sešlo v nové budově Mezinárodního konferenčního střediska v Ženevě na zahájení vůbec nejnáročnější fáze celé konference. V průběhu následujících dvaceti dvou měsíců se zúčastnili více než 2500 zasedání koordinačního výboru, výborů, podvýborů a dalších orgánů²¹⁵. Závěrečná doporučení, stvrzená ministry zahraničí v Helsinkách, definovala, že státy účastníci se konference tak budou činit jako „*suverénní a nezávislé státy za podmínek úplné rovnosti*“. Pro rozhodování stvrдила princip, který byl již schválen v jednacím řádu multilaterálních rozhovorů – rozhodování na základě konsenzu. Aby se předešlo hlasování o všech otázkách (a nutnému přepočítávání, zda nějaký hlas nechybí), bylo stanovena opačná konstrukce – konsenzus byl definován jako „*absence jakékoli námítky vyjádřené delegátem a předložené jako představující překážku při rozhodování v dané*

²¹² Maresca, J.J. – tamtéž, str. 38

²¹³ Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 90

²¹⁴ srov. Communiqué on the First Stage of the Conference on Security and Cooperation in Europe. in: Maresca, J.J. – tamtéž, str. 225

²¹⁵ Leška, V. – tamtéž, str. 60

otázce".²¹⁶ Ohledně jednání ve druhé fázi nejsou ucelené oficiální záznamy.²¹⁷ Jednání Koordinačního výboru, výboru a podvýborů byla z principu neveřejná²¹⁸. Mnohé dohody byly uskutečněny na neformální bázi. Často se diplomaté scházeli mimo jednání výborů, aby prodiskutovali nové strategie. Ústupky v jedné oblasti byly podmíněny ústupky jiných delegací v dalších oblastech. Za předpokladu dodržení pravidla konsenzu, při počtu 35 delegací, v podmínkách střetu dvou soupeřících politických systémů v průběhu studené války bylo nasnadě, proč jednání ženevské fáze skončila až v červenci 1975.

Ženevská fáze byla charakteristická velmi pomalým pokrokem ve výborech a podvýborech a současně nekonečných diskusích o co nejpřesnějších formulacích závěrečného dokumentu. Henry Kissinger ve svých pamětech vzpomíná, že proces přípravy závěrečného dokumentu byl pro něj dlouhý, únavný a těžko srozumitelný. Ironicky poznamenává, že sám nebyl schopen obsáhnout veškeré detaily a nerozuměl dlouhým debatám o posunutí čárky či o změně významu věty, je-li přesunuta z jednoho odstavce jinam²¹⁹. Kissinger přiznává, že pomalé tempo v jednáních začalo postupem času hrát západním zemím do karet a proměnilo se ve strategickou příležitost. Západní státy si takto dokázaly vymoci větší ústupky od Sovětského svazu, který naopak očekával co nejkratší jednání s cílem konsolidovat svou moc.²²⁰

Z formálního hlediska bylo jednání rozděleno do tří výborů, které se zabývaly agendou jednotlivých košů. Tyto výbory byly označeny podle čísla. Jelikož témata košů byla dostatečně široká a jednání na výboru by tudíž bylo příliš obecné a nepraktické, bylo rozhodnuto, že konkrétními texty se budou zabývat podvýbory. Těch bylo celkově 12 a spadaly pod své garanční výbory. Rozlišeny byly podle písmen. Tak například podvýbor „K“, který měl na starosti kulturní záležitosti, spadal do pravomoci třetího výboru (koše). Vedle toho existovalo ještě pět dalších pracovních skupin. Dvě byly politické – zde se jednalo jednak o pokračování spolupráce v rámci KBSE a ve druhé skupině se jednalo o otázkách Středozevního

²¹⁶ srov. čl. 65 a 69 Závěrečných doporučení helsinských konzultací z 8. června 1973. Poslední citace převzata z Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 76

²¹⁷ čl. 77 Závěrečných doporučení

²¹⁸ čl. 80 Závěrečných doporučení

²¹⁹ Kissinger, H. – Roky obnovy, Praha, nakl. BB art 202, str. 520

²²⁰ tamtéž, str. 518

moře. Další tři pracovní skupiny měly na starosti čistě praktické záležitosti – od přípravy třetí fáze až po finanční záležitosti týkající se konference. Nad všemi výbory a na postup práce ve všech výborech a podvýborech pak dohlížel Koordinační výbor.²²¹

První čtyři měsíce se delegáti věnovali obecné rozpravě. Západní delegace navrhovaly připravit i návrhy pořadu jednání pro jednotlivé výbory a podvýbory, což bylo komunistickým blokem odmítnuto z obavy, že by se na pořad jednání dostala i témata, která nebyla zmíněna v „helsinské modré krize“ (mandát jednotlivých výborů na základě Závěrečných doporučení). Východní státy se bránily i obecné rozpravě i z toho důvodu, aby se delegace ještě více neutvrdily ve svých pozicích, což by jen ztížilo jednání. A praxe jim dala za pravdu, na podzim 1973 bylo dosaženo malého pokroku v jednáních. Státy se jen dohodly, že výsledný text nebude právně závazný a nebude vytvářet nové normy mezinárodního práva v Evropě. Současně na popud Francie bylo stanoveno, že práva čtyř vítězných mocností z druhé světové války nad Německem a Berlínem nebudou dotčena závěrečným dokumentem.²²²

Samotná práce na přípravě závěrečného textu začala až v průběhu února 1974. Návrhy textů týkajících se prvního koše odrážely odlišné vnímání delegátů o tom, jak interpretovat jednotlivé principy vztahů mezi státy, jaká byla jejich korelace a jaké mělo být jejich uplatnění v mezinárodním rámci. Stejně jako v průběhu přípravných rozhovorů, ostrá diskuse se vedla ohledně deseti principů. Spornými body byla otázka respektování lidských práv a základních svobod (sedmý princip) a nenarušitelnosti hranic (třetí princip). Sovětská delegace se snažila princip týkající se základních práv alespoň zúžit a rozmělnit jeho výklad. Západní země oproti tomu trvaly na co nejkonkrétnějším vymezení tohoto principu. Jeho zařazení v rámci prvního koše pak mělo být dodatečným vodítkem pro interpretaci ustanovení ve třetím koši. Sovětská delegace kontrovala bazírováním na principu nevměšování do vnitřních záležitostí.²²³

Zakotvení zásady o nenarušitelnosti hranic bylo klíčovým cílem sovětských diplomatů, kterým šlo o uznání a zajištění existujících hranic. Tento bod se úzce dotýkal vedle samotného Sovětského svazu (anexe pobaltských republik) především

²²¹ O struktuře jednání ve druhé fázi více viz: Ghebali, V., Y. – tamtéž, str. 8 a násl.

²²² Maresca, J.J. – tamtéž, str. 50,51

²²³ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 80

také Německé demokratické republiky a Polska.²²⁴ Západním zemí šlo zase o to, aby zásada nenarušitelnosti hranic byla interpretována v souvislosti s principem zákazu užití síly a aby tak nebyla vyloučena možnost změny hranic mírovou cestou. Do prvního koše vedle deseti zásad spadala ještě další problematICKá oblast – diskuse o části týkající se vzájemného zvyšování důvěry. Podle podaných návrhů měl každý stát informovat ostatní země v případech, když hodlal pořádat na svém území vojenské cvičení. Jednalo se o tom, v jakém předstihu má k notifikaci dojít, jaký rozsah a geografická poloha vojenských manévřů již podléhá povinnosti podat informace.

Velká diplomatická bitva se odehrála v průběhu diskuze o třetím koši. Západoevropské země, které byly součástí ES, se místo důrazu na posílení individuálních práv soustředily na stanovení pravidel pro chování státu vůči vlastním občanům a na odstranění překážek, které bránily spolupráci a mobilitě²²⁵. Oproti tomu se sovětští vyjednavací snažili o to, co nejvíce zevšeobecnit a rozvolnit formulace třetího koše. Když se nepodařilo oddělit druhý i třetí koš do samostatných dokumentů (které by ovšem byly parafovány zástupci na nižší protokolární úrovni), navrhovali text obsáhlé preambule, která by rozmělnila ustanovení třetího koše. Tomu se však postavili západní delegáti, kteří se v případě preambule snažili omezit její rozsah tak, aby nebyla snížena důležitost celého obsahu²²⁶. V únoru 1974 bylo dohodnuto, že se bude pracovat zároveň na preambuli i na textu třetího koše.

Oproti tomu jednání o ekonomických tématech obsažených ve druhém koši postupovala relativně dobře²²⁷. Druhý koš byl zastíněn debatou o prvním a třetím koši a nestal se centrem takové pozornosti. Sovětský svaz prokázal menší zájem o technologickou spolupráci než zástupci Západu očekávali a tudíž nebyl v pozici dožadující se strany. Ze Evropských společenství rovněž nebyl velký zájem o pevné obchodní vazby s Východem.²²⁸ V interním dokumentu ES o možných oblastech vzájemných vztahů s východním blokem bylo stanoveno, že východní státy nemají

²²⁴ tamtéž, str. 81

²²⁵ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 119

²²⁶ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 83

²²⁷ tamtéž, str. 84

²²⁸ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 121

dostatečné prostředky ve směnitelné měně na financování dovozu, čímž tyto země nemohly být konkurenceschopné ohledně vývozu²²⁹.

Sovětská diplomacie se snažila řešit otázku pomalého postupu v Ženevě na bilaterální úrovni se Spojenými státy. Na setkání Henryho Kissingera s Andrejem Gromykem v únoru 1974 si sovětský představitel stěžoval, že za půl roku bylo v Ženevě dosaženo velmi malého pokroku. Zároveň vyjádřil znepokojení nad pasivitou americké delegace při jednání. Státní tajemník sovětského politika ujistil o tom, že „Spojené státy souhlasí s maximálními kontakty mezi lidmi bez možnosti zasahování do vnitřních otázek.“ Sovětskému ministrovi zahraničí se tak dostalo ujištění, že Spojené státy nehodlají zasahovat do vnitřních záležitostí Sovětského svazu a že v tomto ohledu jde o iniciativu evropských spojenců, nad kterými však USA nevykonávají žádný vliv.²³⁰ O dva měsíce později si na bilaterální schůzce v Ženevě Gromyko opět stěžoval na pomalé tempo a vyjádřil přání Sovětského svazu ukončit jednání ženevské fáze nejlépe k červnu 1974. Státní tajemník Kissinger kontroval, že Spojené státy nemohou vynucovat na evropských spojencích, aby souhlasili s ukončením ženevských jednání k určitému datu.²³¹

Tlak sovětského vedení na rychlé ukončení konference nabízel možnost, jak dosáhnout ústupky ze strany Moskvy v rámci třetího koše. Západní země toho využily k prosazení dohody ohledně definování principu suverénní rovnosti a zřeknutí se hrozby užití nebo užití síly. V průběhu jara však sovětská diplomacie přestala naléhat na rychlé dokončení rozhovorů a sovětsí diplomaté se vrátili k předchozímu rezolutnímu přístupu k zásadě lidských práv a práv spadajících do třetího koše. Rozhovory se tak dostaly do mrtvého bodu²³².

Přibližně ve stejné době došlo ke změně vlád několika západních zemí. Nejprve ve Spojeném království v únorových volbách roku 1974 vystřídali labouristé konzervativce a do čela vlády se postavil Harold Wilson. V květnu pak Helmut

²²⁹ HAEC, BAC 64/1984 č. 234, SEC (71) 2362, Problèmes de la CSCE, Initiatives possibles des communautés européennes, 19. 6. 1971 (str. 13)

²³⁰ Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 4. února 1974, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (27.7.2013): <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v15/d158>

²³¹ Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 28. dubna 1974, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (27.7.2013): <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v15/d175>

²³² Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 86

Schmidt vystřídal Willyho Brandta na pozici německého kancléře, poté co byl Brandt nucen rezignovat v souvislosti s obviněním svého poradce ze špionáže. Ve Francii byl v téže době zvolen novým prezidentem republiky Valéry Giscard d'Estaing, který nastoupil do úřadu poté, co v dubnu neočekávaně zemřel Georges Pompidou²³³. V srpnu 1974 rezignoval Richard Nixon po aféře Watergate a v úřadě amerického prezidenta jej vystřídal Gerald Ford. Kissinger viděl v těchto změnách jen rozšíření propasti mezi infomovaností nejvyšších představitelů a jejich expertních týmů ohledně toho, co se dělo mezitím v Ženevě. Koncipování Závěrečného aktu glosoval jako proces nezávislý na okolí a srozumitelný jen úzké skupince diplomatů, kteří na něm pracují „jako středověcí mniši v kláštorech na posvátných textech“.²³⁴

V průběhu zákopové války s východním blokem v létě 1974 nepotěšil své evropské spojence ani prezident Richard Nixon. Během summitu s generálním tajemníkem Brežněvem v červenci 1974 oba představitelé vydali prohlášení, ve kterém vyjádřili „přesvědčení, že se poslední fáze konference bude konat v brzkém termínu.“ Zároveň vyšli z předpokladu, že konference bude ukončena za účasti nejvyšších představitelů, což by „odpovídalo jejímu historickému významu pro budoucnost Evropy a propůjčilo větší autoritu jejím výsledkům.“²³⁵ Toto prohlášení vyvolalo mezi západoevropskými státy velkou nevoli, jeden britský diplomat dokonce poznamenal, že část týkající se KBSE vypadala, jako by ji sepsali sami sovětské diplomaty²³⁶. Nicméně ani tento diplomatický tlak na ukončení rozhovorů nepřesvědčil západoevropské země, aby slevili ze svých požadavků ohledně lidských práv a mezilidských kontaktů.²³⁷

Několik týdnů trvající patovou situaci ohledně třetího koše pomohly vyřešit až neutrální státy. Po sérii jednání s představiteli obou bloků, i bloku neutrálních a nezúčastněných zemí, představila v červenci 1974 finská delegace kompromisní

²³³ Bitsch, M., T. – tamtéž, str. 196

²³⁴ Kissinger, H. – tamtéž, str. 520

²³⁵ Společné prohlášení po diskuzích se sovětskými představiteli ze dne 3. července 1974, celé znění k dispozici online na stránkách The American Presidency Project, v anglickém znění přístupné online (29.7.2013): <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=4285&st=&st1=>

²³⁶ Pro Nixona to bylo poslední setkání se sovětským představitelem ve funkci amerického prezidenta. O měsíc později musel pod tlakem veřejnosti rezignovat na svoji funkci. Pro úplnost je nutné dodat, že jeho nástupce Gerald Ford po setkání s Brežněvem ve Vladivostoku v listopadu 1974 vydal podobné prohlášení. Společné prohlášení po diskuzích se sovětskými představiteli ze dne 24. listopadu 1974, celé znění k dispozici online na stránkách The American Presidency Project, v anglickém znění přístupné online (29.7.2013): <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=4585&st=&st1=>

²³⁷ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 88, 89

návrh, který propojil postup v prvním koši s ústupky ve třetím koši.²³⁸ Přijetí návrhu ovšem bylo podmíněno tím, že jej žádná ze stran nesmí dále modifikovat. Pod sloganem „ani slovo, ani tečku navíc“ pak 23. července 1974 finský návrh odsouhlasili i představitelé zemí Varšavské smlouvy²³⁹. Přijetím finského kompromisu si obě strany zachovaly tvář, nebož získaly jistotu, že ani jedna strana nebude interpretovat třetí koš po svém. Neutrální státy tak v létě přispěly ke zdárnému vývoji ženevských jednání. Jak však ale upozorňují někteří zahraniční autoři po prozkoumání archivu finského ministerstva zahraničí a archivu ministerstva zahraničí USA, finský návrh byl navržen sovětskými diplomaty. Původní idea však ale vzešla ze schůzky Kissingera s Gromykiem, která se konala o dva měsíce dříve, 7. května 1974. Ani Washington ani Moskva však nechtěly dojednaný kompromis veřejně prezentovat s ohledem na své partnery. Proto sovětské diplomaty požádali zástupce neutrálního Finska, aby přednesli kompromisní návrh a tak usnadnili jeho přijetí ostatními delegacemi.²⁴⁰

V září 1974 byly rozhovory po letní přestávce znovu obnoveny. Diskuse se vedla převážně o formulaci sedmé zásady týkající se lidských práv. Sovětská delegace souhlasila s formulací odkazující na Chartu OSN, na Všeobecnou deklaraci o lidských právech, i na další mezinárodní úmluvy o lidských právech. Sovětský svaz akceptoval formulaci navrženou Vatikánem týkající se svobody víry a v neposlední řadě i návrh předložený Jugoslávií ohledně práv národnostních menšin. Jednání o sedmém „lidskoprávním“ principu bylo ukončeno 20. listopadu 1974. Trvalo celkem padesát šest sezení, než bylo osm článků této zásady schváleno všemi účastníky.²⁴¹ Západní státy a neutrální země považovaly dohodnutu na tomto principu jako plně odpovídající jejich chápání konceptu lidských práv a základních svobod. Znění sedmého principu se stalo jedním z charakteristických prvků závěrečného dokumentu.²⁴²

²³⁸ Šlo o balíček ústupků z obou stran, jehož hlavní myšlenkou bylo zakotvit do třetího koše odkaz na celý katalog zásad v prvním koši (místo odkazu na výslovně jmenovaný princip nezasahování do vnitřních záležitostí).

²³⁹ Nuenlist, C. – tamtéž, str. 213

²⁴⁰ O tomto kroku více Fischer, T. – Bridging the Gap between East and West: The N+N as Catalysts of the CSCE Process, 1972-1983 a Nuenlist, C. - Expanding the East-West dialog. The Neutrals as negotiators and mediators, 1969-1975.

²⁴¹ Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 90-92

²⁴² Ferraris, L., V. – tamtéž, str. 139

Během následujících měsíců se diplomaté dohodli na znění osmé zásady týkající se rovných práv a sebeurčení národů a dospěli k pokroku v některých otázkách týkajících se třetího koše. Jednání však ještě nebylo u konce. V únoru 1975 si Andrej Gromyko svému protějšku Henry Kissingerovi postěžoval, že k dokončení druhé fáze konference zbývá dořešit několik kontroverzních témat, mezi něž zařadil formulaci práva na změnu hranic mírovou cestou, opatření ke zvyšování důvěry, otázku vzájemné korelace základních zásad a několik upřesňujících formulací ve třetím koši.²⁴³ V únoru a březnu 1975 pak generální tajemník Leonid Brežněv při bilaterálních rozhovorech s evropskými státníky projevil zájem ukončit druhou fázi zdoluhavých jednání. V březnu 1975 zaslal představitelům pěti největších západních zemí dopis, v němž navrhoval jako datum zahájení závěrečné fáze 30. červenec 1975. Konečné ústupky v jednáních o třetím koši provedla sovětská delegace na konci května 1975. Snaha o to, aby byl závěrečný dokument podepsán na konci července, akcelerovala dohodu i o zbývajících sporných bodech. Do poloviny července byla dosažena shoda na znění klauzule o právech vítězných mocností z druhé světové války nad Berlínem a Německem, textu švýcarského návrhu na mírové řešení sporů, mírové změny hranic a budoucích zasedání KBSE. Poslední záležitosti, kterou zbývalo dojednat, byl ústupek maltskému premiérovi ohledně formulace deklarace o středomořské oblasti.²⁴⁴ Koordinační výbor pak 19. července schválil rozhodnutí, že ženevská etapa je ukončena a že třetí fáze započne 30. července 1975 v Helsinkách za účasti nejvyšších představitelů zúčastněných zemí.²⁴⁵

Průběh jednání ve druhé fázi konference se od přípravných jednání lišil ve dvou aspektech. Na rozdíl od helsinské etapy sovětští vyjednaváci nebyli v pozici, kdy museli vyvíjet tlak na co nejrychlejší průběh jednání s výhledem na ukončení konference.²⁴⁶ Po začátečních uspěchaných kolech druhé fáze v roce 1973 změnili sovětští diplomaté taktiku, přestali spěchat na rozřešení jednání a ženevské kolo se proměnilo v poziční válku. Pomoci musely neutrální země, které navrhly řadu

²⁴³ Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 16. února 1975, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (29.7.2013): <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v16/d128>

²⁴⁴ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 182 a násl.

²⁴⁵ Leška, V. – tamtéž, str. 65

²⁴⁶ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 118

kompromisních návrhů.²⁴⁷ Když pak v únoru a březnu začali kremelští vládcové opět tlačit na diplomaty, aby jednání byla co nejrychleji ukončena, sovětská strana za to zaplatila celou řadou ústupků. Druhým rozdílem oproti helsinským konzultacím byla také změna postoje Spojených států. K přípravným rozhovorům přistoupila americká diplomacie velmi pasivně. Před zahájením zahajovacího ceremoniálu se dokonce nikdo z americké delegace nezeptal státního tajemníka Rogerse, na kolikátém místě v pořadí by si přál hovořit na konferenci. A zatímco Gromyko hovořil na zahajovacím ceremoniálu jako vůbec první ministr zahraničí, pak na amerického zástupce přišla řada až jako na jednadvacátého v pořadí, a to ještě díky laskavosti finských hostitelů, kteří Američanům přepustili své místo.²⁴⁸ Pro ženevská jednání pak platí, že by nebylo možné očekávat jejich dovršení bez přispění americké diplomacie. V roce 1975 pak Američané dokázali během bilaterálních jednání vymoci od sovětských představitelů klíčové ústupky, které vedly k dokončení prací na Závěrečném aktu.²⁴⁹

2.5 Slavnostní podepsání závěrečného aktu

Poslední fáze Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě začala 30. července 1975 a trvala dva dny. Na slavnostním ceremoniálu v helsinském kongresovém centru Finlandia bylo přítomno 35 hlav států a vlád. Jejich jediným úkolem bylo podepsat text, na kterém pracovali diplomaté po celé dva roky a od kterého si zpočátku veřejnost tolik slibovala.

Shromážděné státníky nejprve přivítal finský prezident Urho Kekkonen a po něm vystoupil generální tajemník OSN Kurt Waldheim. Poté předstoupil s projevem britský předseda vlády Harold Wilson, který zdůraznil, výsledek dosažené dohody bude zhodnocen s ohledem na zlepšení životní situace běžných lidí a na jejich rodiny. „Détente má malý význam, pokud se neprojeví v běžném životě našich národů“.²⁵⁰ Americký prezident Gerald Ford zdůraznil zájem USA na evropské budoucnosti.

²⁴⁷ Jak ale odhalily archivy, klíčový finský kompromisní balíček z července 1974 byl připraven ministerstvy zahraničí obou supervelmocí.

²⁴⁸ Maresca, J.J. – tamtéž, str. 39

²⁴⁹ Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. str. 118

²⁵⁰ Projev Harolda Wilsona na helsinské konferenci 30. července 1975, angl. znění k dispozici online (29.7.2013): http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/49805ee6-3bda-4149-bf17-b7be2241af79/publishable_en.pdf

Západoevropské státy ubezpečil, že „Spojené státy se hodlají účastnit na evropských záležitostech s cílem, aby se výsledky konference staly skutečností.“²⁵¹

Na slavnostním ceremoniálu byla také zastoupena Evropská společenství. Italský premiér Aldo Moro totiž podepsal závěrečný dokument nejen jako premiér Itálie, ale i jako úřadující předseda rady Evropských společenství. Tento „dvojpodpis“ tak symbolizoval roli, kterou hrála evropská devítka během formování výsledného dokumentu. Evropská společenství tedy byla formálně zastoupena při přijetí Závěrečného aktu²⁵².

Přání sovětské diplomacie, aby se závěrečná fáze konala na nejvyšší úrovni, bylo splněno. Leonid Brežněv si tak mohl prožít sladké okamžiky své kariéry. Byl přítomen ceremoniálu, který byl popisován jako největší střetnutí státníků od Vídeňského kongresu. Třicet let po skončení válečného konfliktu se podařilo dosáhnout uznání západních hranic. To čeho se snažil docílit hrozbami, které jen stmelovaly západní země, dosáhl pomocí mírové diplomacie²⁵³. Navíc dobře věděl, jaká kritika se snesla na západní představitele za vyjednaný text závěrečného aktu. Neměl důvod pochybovat, že šlo skutečně o vrcholný okamžik sovětské diplomacie. Znáмым se stal výrok „pokud dosáhneme dohody v Helsinkách, pak můžeme umřít v míru“, který je připisován generálnímu tajemníkovi KSSS Leonidu Brežněvovi²⁵⁴. Poukazuje na optimismus, kterým sršela sovětská delegace po podepsání Závěrečného aktu. Pro Sovětský svaz šlo vlastně o de facto potvrzení dominance ve východní Evropě. A východoevropští disidenti měli za to, že byli zrazeni západními státy a že jejich věc byla hozena přes palubu. Z pohledu delší časové perspektivy však bylo uzavření smlouvy Pyrrhovým vítězstvím, neboť výměnou za uznání nedotknutelnosti hranic však Brežněv a jeho spojenci museli přistoupit na humanitární klauzuli o dodržování lidských práv.

²⁵¹ „The United States, therefore, intends to participate fully in the affairs of Europe and in turning the results of this Conference into a living reality.“ Projev Geralda Forda na helsinské konferenci (30. července - 1. srpna 1975), angl. znění k dispozici online (29.7.2013):

<http://www.osce.org/documents/16090>

²⁵² Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. str. 94

²⁵³ Durman, K. – Útěk od praporů. Praha, 1998. str. 167

²⁵⁴ Citace převzata z Rey, M., P. – The USSR and the Helsinki process, 1969-1975. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str. 65

Netrvalo dlouho a zařazení lidských práv do třetího koše pochopili disidenti ze zemí východního Evropy jako svou výhodu - postupem doby se disidentská hnutí ve východoevropských zemích začala tohoto dokumentu dovolávat a žádat, aby jejich země konaly to, k čemu se zavázaly v Helsinkách. Znamenalo to, že lidé ve východní Evropě mohou uplatňovat nárok na to, aby mohli legálně říkat, co si myslí²⁵⁵. Spontánní vznik organizací monitorujících dodržování lidských práv v Sovětském svazu a jeho satelitech – jako příklad budiž uvedeno Občanské sdružení prosazující dodržování helsinské smlouvy, které se ustavilo v Moskvě v letních dnech roku 1976, a Prohlášení Charty 77 z ledna 1977 - byly rozhodně nezamýšleným důsledkem Závěrečného aktu. Paradoxně tak výsledkem helsinských ujednání bylo, že namísto legitimizace sovětské dominance v zemích východního bloku legitimizoval opoziční hnutí stojící proti sovětskému způsobu vlády²⁵⁶.

²⁵⁵ Gaddis J. L.: Studená válka, Praha 2006, str. 169

²⁵⁶ tamtéž

Závěr

Snahy Sovětského svazu o svolání bezpečnostní konference trvaly více než 20 let. Celkem byly představeny čtyři iniciativy. Dvě z nich byly prezentovány Sovětským svazem a to v letech 1954 a 1955. Výzvy ke svolání bezpečnostní konference v letech šedesátých byly vydány jako společná iniciativa zení NATO. Sovětský svaz sledoval jistě dlouhodobý cíl a sice uznání hranic ve východní Evropě. Přesto a nebo právě proto je třeba k těmto iniciativám přistupovat jako k prostředku, kterým Sovětská diplomacie sleduje jiný cíl. V roce 1954, necelý rok po smrti Stalina, se nové kolektivní vedení odhodlává a představuje svůj první návrh na schůzce ministrů zahraničí v Berlíně. Snahou sovětské diplomacie je zabránit integrace SRN do západoevropských struktur. Návrh byl představen v době, kdy na Západě dominovala diskuse ohledně vytvoření Evropského obraného společenství a kdy se jednalo o znovuvyzbrojení Německa. Ve strategickém uvažování sovětských představitelů šlo o negativní trend. Proto ministr zahraničí Molotov prezentoval návrh na sjednocení Německa, ovšem pod podmínkou neutrality. Nešlo o nic víc nežli o starý návrh z roku 1952. Zároveň ovšem představil i plán na uzavření kolektivní smlouvy. Státní tajemník Dulles nebyl daleko od pravdy, když řekl, že návrh je namířený proti Spojeným státům a proti Severoatlantické alianci. Nicméně podle mého závěru šlo o souběh obou. Důvodem bylo jistě i snaha ztížit Západnímu Německu užší integraci se Západní Evropou.

O rok později nastala jiná situace. V situaci po podepsání pařížských dohod již nebylo pochyb, že dochází k vyzbrojení Německa, navíc SRN se mělo stát členskou zemí NATO na den desátého výročí konce druhé světové války. Pokud by byla přijata kolektivní smlouva, pak by to jistě oslabilo Spojené státy, neb by jak z vnitropolitických, tak zahraničněpolitických důvodů nebylo možné dále ospravedlnit přítomnost amerických jednotek v Evropě. Proto se Sovětské vedení snažilo nastavit podmínky tak, aby západní státy byly postaveny do situace, že musí přijmout podmínky. Jedním z prvků této konstrukce je eskalovat napětí a poté zatáhnout za společnou brzdu. Parou na plynu bylo založení Varšavské smlouvy v květnu 1955. To že šlo o průhledný plán napovídá zakládací listina Varšavské smlouvy. Byla psána na koleni, a snad příliš připomínala zakládací smlouvu Severoatlantické aliance. Dalším

neklamným znamením bylo ustanovení, které přímo vybízí ke zrušení paktu v případě, že bude v Evropě uzavřena bezpečnostní kolektivní smlouva. Ani tento krok však Sovětským diplomatům nemohl vyjít. Cena za sjednocené a neutrální Německo by byla příliš vysoká.

V roce 1966 přestavily státy Varšavské smlouvy novou iniciativu. A na počátku byla polská iniciativa ministra Rapackiho, který chtěl vyburcovat ostatní země Varšavského paktu k ostřejšímu postupu vůči Německu. Ani v případě bukurešťské výzvy však nešlo o bezpečnost jako takovou. Text bukurešťského prohlášení nenechá nikoho na pochybách, že Spojené státy představují největší překážku pro nastolení míru v Evropě. Navíc není nutno opomenout propagandistický účel. Text byl vydán na společném sezení v Rumunsku a Varšavské smlouvě dodával aureolu organizace, která usiluje o nastolení míru v Evropě. V tomto případě nebylo ultimativním cílem SRN, nebo NATO, ale především Spojené státy. USA ani Kanada v plánech sovětských stratégů ani nefigurovaly jako potenciální účastníci konference. Výzva navíc přišla v okamžiku, kdy Západ celkově byl zahleděn do vlastních problémů. Západoevropské státy se také začaly angažovat v bilaterálních vztazích se východními státy. Uzavřené obchodní dohody, například s italskou vládou a automobilkou FIAT, byly dokladem, že nastává doba *détente européenne*. Nicméně bukurešťská výzva přeci jenom nezůstala bez odezvy. NATO vzkázalo ze zasedání v Reykjavíku v roce 1968, že je ochotno jednat o vzájemné snížení zbraní v Evropě. Po dlouhý čas se jednalo o onou projektech najednou, byly mezi nimi učiněna přímá souvislost, což také způsobilo průtahy se svoláním konference v 70. letech. A byla to až dohoda mezi Nixonem a Břežněvem během moskevského summitu o odblokování obou procesů zahájením separátních diskusí.

Budapešťská výzva oproti tomu byla připravena v podmínkách, kdy Sovětský svaz znepokojil svět invazí do Československa. Sovětský svaz až tehdy chtěl zužitkovat plody *détente* a skutečně maximalizovat svůj zisk ve východní Evropě prohlášením statu quo. Navíc Moskvu trápil složitý vztah s Čínou. Čína se proměnila v horký brambor v okamžiku setkání Varšavské smlouvy v Budapešti. A ještě se stala příčinou sovětsko-amerického přiblížování. Díky Kissingerovi a jeho genialitě. Nicméně to, že v Budapešti šlo skutečně o bezpečnost a maximalizaci zisků druhé světové války, svědčí i znění výzvy z roku 1969. Není zde ani zmínka o revanšismu,

imperialismu nebo kolonialismu. Jaký to rozdíl v průběhu tří let. Sovětský svaz dosáhl co chtěl. Vzbudil zájem západních mocností a jal se plout na vlnách détente.

Vrcholným okamžikem měla být helsinská konference. Vše bylo připraveno, armáda diplomatů připravena a vše mělo jít hladce, a hlavně ve velmi krátké době. Jako v bitvě na Marně se rozlehla zákopová válka a delegace se začaly handrkovat o znění jednotlivých zásad. Západní státy si nenechaly ujít příležitost. Zásada jednomyslnosti byla příliš velkým lákadlem. Navíc v těžké době se rozeběhla politická spolupráce zemí devítky, která začala nést své plody. Kissinger o západoevropských vyjednávacích hovořil s despektem jako o byrokratech. Nicméně díky těmto byrokratům se podařilo prosadit principy lidských práv. Zbývá se tedy ještě dotázat. Co vedlo Sovětský svaz k akceptování zásad. Vždyť kdykoliv bylo možné z konference vycouvat a zdůvodnit to ve státních médiích. Vždy bylo možné najít jiného viníka. Vždyť to, o co Sovětský svaz usiloval, bylo již zaručeno sítí smluv se Spolkovou republikou Německo. Byla to špatně zvolená taktika, spěch nebo otázka osobní prestiže generálního tajemníka, co vedlo k finálnímu podpisu závěrečných dohod. Vždyť i Stalin v Jaltě podepsal Deklaraci o osvobozené Evropě. Nebo šlo o otázku arogance moci? Možná že všechno z toho. V každém případě, při podpisu helsinských ujednání se generální tajemník mohl cítit jako generální vítěz. KBSE nepochybně byla výsledkem détente. A byla jejím hvězdným momentem. Ale současně pro proces uvolňování a pro jeho pokračování vytvořila strukturální rámec, nástroje a příznivou atmosféru.²⁵⁷

²⁵⁷ Leška, V. – tamtéž, str. 65

Seznam literatury

- Aron, R. – Historie XX. století. Praha, nakl. Academia.
- Bárta, J. - Mnohostranná přípravná jednání v Dipoli – prolog ke Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. in: Dvacáté století – The Twentieth century, roč. 2005. vyd. USD FFUK
- Békés, C. – Studená válka, détente a sovětský blok. Vývoj koordinace zahraniční politiky v sovětském bloku (1953-1975). in: Soudobé dějiny XVIII/1-2.
- Békés, C., Byrne, M., Rainer, J., M., - The 1956 Hungarian revolution: A History in Documents. Budapešť, nakl. Central European University Press.
- Bitsch, M., T. – Histoire de la construction européenne de 1945 à nos jours. Brusel, nakl. Éditions Complexe 2004.
- Dobrynin, A. – In confidence. New York, nakl. Times Books 1995.
- Durman, K. – Popely ještě žhavé I. Válka a nukleární mír. Praha, Karolinum 2004.
- Durman, K. - Útěk od praporů. Praha, 1998.
- Ferraris, L., V. - Report on a Negotiation: Helsinki-Geneva-Helsinki, 1972-1975. Ženeva, vyd. Institut universitaire de hautes études internationales 1979.
- Fiala, P., Pitrová, M. – Evropská unie. Brno, nakl. Centrum pro studium demokracie a kultury 2003.
- Fidler, J., Mareš, P. – Dějiny NATO. Praha, nakl. Paseka 1997.
- Fischer, T. – Bridging the Gap between East and West: The N+N as Catalysts of the CSCE Process, 1972-1983. in: Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985. Kodaň, nakl. Museum Tusulanum Press 2010.
- Fischer, T. – Bridging the Gap between East and West: The N+N as Catalysts of the CSCE Process, 1972-1983 a Nuenlist, C. - Expanding the East-West dialog. The Neutrals as negotiators and mediators, 1969-1975.
- Gaddis J. L.: Studená válka, Praha 2006.
- Gerbet, P. – Budování Evropy, Praha, nakl. Karolinum 2004.
- Gheballi, V., Y. – La diplomatie de la détente: La CSCE, d'Helsinki à Vienne (1973-1989). Brusel, nakl. Établissements Émile Bruylant 1989.
- Haftendorn, H. – The link between CSCE and MBFR. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008.
- Hanhimäki, J. M. – Détente in Europe, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011.

- Hanhimäki, J. M. – Searching for a balance: the American perspective. in: Ludlow, N., P. – European Integration and the Cold War. Abingdon, nakl. Routledge 2007.
- Hanhimäki, J. M. - The Rise and Fall of Détente. Washington, nakl. Potomac Books 2013.
- Hyland, W. – Mortal Rivals, Superpower relations from Nixon to Reagan, New York, nakl. Random House 1987.
- Kirk-Laux, J. – Divergence la position des pays de l'Europe de l'Est à l'égard de la Conférence sur la sécurité et la coopération en Europe : 1965-1972. in: Études internationales, vol. 4, čís. 1-2, 1973, k dispozici online (6.7.2013): <http://www.erudit.org/revue/ei/1973/v4/n1-2/700282ar.html>
- Kissinger, H. – Roky obnovy, Praha, nakl. BB art 202
- Kotyk, V. – Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku. Praha, nakl. Oeconomica 2009.
- Kovář, M., Horčíčka, V., - Dějiny evropské integrace I a II. Praha, nakl. Triton 2005.
- Leška, V. – KBSE/OBSE. Minulost, přítomnost, perspektivy. Praha, nakl. Karolinum 1997.
- Loth, W. – Détente and European integration in the policies of Willy Brandt and Georges Pompidou. in: Ludlow, N., P. – European Integration and the Cold War. Ostpolitik-Westpolitik, 1965-1973. Abingdon, nakl. Routledge 2007.
- Luňák, P. – Západ. Spojené státy a Západní Evropa ve studené válce. Praha, nakl. Libri 1997.
- Maresca, J., J. – To Helsinki. The Conference on Security and Cooperation in Europe 1973-1975. USA, nakl. Duke University Press, 1985.
- Mastny, V. – Learning from the Enemy – NATO as a model for the Warsaw Pact, in: Schmidt, G. - A History of NATO, The First Fifty Years, vol. 2. New York, nakl. Palgrave 2001.
- Mastny, V. – Soviet foreign policy, 1953-1962. in: The Cambridge History of the Cold War, vol. 1 – Origins. Cambridge, nakl. Cambridge University Press 2011.
- Möckli, D. – European Foreign Policy during the Cold War. Heath, Brandt, Pompidou and the Dream of Political Unity. Londýn, nakl. I. B. Tauris 2009.
- Möckli, D. – The EC Nine, the CSCE, and the changing pattern of European Security. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008.
- Nálevka, V. – Horké krize studené války. Praha, nakl. Vyšehrad 2010.
- Nuenlist, C. - Expanding the East-West dialog. The Neutrals as negotiators and mediators, 1969-1975. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008.

- Rey, M., P. – The USSR and the Helsinki process, 1969-1975. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008. str. 65
- Romano, A. – From détente in Europe to European détente. Brusel, nakl. P.I.E. Peter Lang 2009.
- Romano, A. – The Main Task of the European Political Cooperation. in: Villaume, P., Westad, O., A., - Perforating the Iron Curtain. European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985. Kodaň, nakl. Museum Tusculanum Press 2010.
- Savranskaya, S., Taubman, W. – Soviet foreign policy, 1962-1975, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011.
- Schulzinger, R., D. – Détente in the Nixon-Ford Years 1969-1976, in: The Cambridge History of the Cold War, volume II – Crises and détente. Cambridge, 2011.
- Selva, D. – The Warsaw Pact and the European security conference, 1964-69. in: Wenger, A., Mastny, V., Nuenlist, C., - Origins of the European Security System. Abingdon, nakl. Routledge 2008.
- Thomas, D., C. – Helsinský efekt, mezinárodní zásady, lidská práva a zánik komunismu. Praha, nakl. Academia 2007.
- Vykoukal, J., Litera, B., Tejchman, M. – Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989. Praha, nakl. Libri 2000.
- Zorgbibe, C. - Histoire de l'union européenne. Paříž, nakl. Éditions Albin Michel 2005.

Seznam pramenů

Prohlášení NATO

- Závěrečné prohlášení Ministerského zasedání NATO, přijaté v Paříži 15.-16. prosince 1966, angl. znění k dispozici online (7.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c661215a.htm>
- Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady, přijaté v Reykjavíku dne 24.-25. června 1968, angl. znění k dispozici online (7.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c680624a.htm>
- Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady NATO, přijaté ve Washingtonu 11. dubna 1969, angl. znění k dispozici online (10.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c690410a.htm>
- Deklarace Severoatlantické rady NATO, přijatá na setkání v Bruselu 4. a 5. prosince 1969, angl. znění k dispozici online (10.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c691204b.htm>

- Závěrečné prohlášení Severoatlantické rady NATO přijaté v Římě 27. května 1970, angl. znění k dispozici online (10.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c700526a.htm>
- Deklarace Severoatlantické rady NATO, přijatá na setkání v Bruselu 9. a 10. prosince 1971, angl. znění k dispozici online (15.7.2013):
<http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c711209a.htm>

Prohlášení Varšavské smlouvy

- Prohlášení ze setkání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy ze dne 20. ledna 1965, jeho angl. znění k dispozici online (6.7.2013):
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17910&navinfo=14465>
- Deklarace o posilování míru a bezpečnosti v Evropě přijaté Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 5. července 1966, angl. znění k dispozici online (6.7.2013):
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17953&navinfo=14465>
- Deklarace přijatá Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 17. března 1969, k dispozici online (8.7.2013):
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=17125&navinfo=14465>
- Deklarace přijatá Výborem ministrů zahraničních věcí zemí varšavské smlouvy, dne 31. října 1969, německé znění k dispozici online (12.7.2013):
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=100318&navinfo=15699>
- Deklarace přijatá Politickým poradním výborem Varšavské smlouvy dne 20. srpna 1970, angl. znění k dispozici online (11.7.2013):
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=18038&navinfo=14465>
- Informace o průběhu diskuse na zasedání politického poradního výboru Varšavské smlouvy v Moskvě dne 20. srpna 1970, dokument v archivu SÚA, AÚV KSČ 02/1/8089/32, k dispozici online:
<http://www.php.isn.ethz.ch/collections/colltopic.cfm?lng=en&id=18036&navinfo=14465>

Záznamy o rozhovorech z archivu ministerstva zahraničí USA

- Záznam rozhovoru mezi Kissingerem a Dobryninem ze dne 14. května 1972, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the

Historian), angl. znění k dispozici online (13.7.2013):

<http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v14/d224>

- Memorandum o rozhovoru mezi Leonidem Brežněvem a Henry Kissingerem ze dne 12. září 1972, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (23.7.2013):
<http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v39/d112>
- Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 4. února 1974, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (27.7.2013):
<http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v15/d158>
- Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 28. dubna 1974, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (27.7.2013):
<http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v15/d175>
- Memorandum o rozhovoru mezi Henry Kissingerem a Andrejem Gromykem ze dne 16. února 1975, Ministerstvo zahraničí USA, Oddělení dějin (US Dept. of State, Office of the Historian), angl. znění k dispozici online (29.7.2013):
<http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v16/d128>

Série diplomatických dokumentů USA

- Návrh sovětské delegace na setkání Ministrů zahraničí Británie, Francie, USA a Sovětského svazu ze dne 10. února 1954, in: The Conference on Security and Cooperation in Europe: Public Statements and Documents, 1954-1986. United States Department of State, Bureau of Public Affairs – Office of the Historian, 1986.
- Prohlášení státního tajemníka Johna Fostera Dullese během setkání s britským, francouzským a sovětským ministrem zahraničí v Berlíně dne 10. února 1954. in: The Conference on Security and Cooperation in Europe: Public Statements and Documents, 1954-1986. United States Department of State, Bureau of Public Affairs – Office of the Historian, 1986.

Politické projevy

- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, Conférence sur la sécurité et la coopération en Europe, CSCE (Helsinki, 3-7 juillet 1973), angl. překlad projevu ministra zahraničních věcí SSSR Gromyka
- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev Doma Mintoffa, předsedy vlády Malty
- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev K.B. Andersena, Ministra zahraničních věcí Dánska, na KBSE, Helsinki ze dne 3. 7. 1973
- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev Otto Winzera, ministra zahraničí Německé demokratické republiky

- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projev Renaata Van Elslande, ministra zahraničních věcí Belgie, na KBSE ze dne 5.7.1973
- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, projevy Williama Rogerse a Waltera Scheela
- HAEC, BAC 64/1984 č. 234, SEC (71) 2362, Problèmes de la CSCE, Initiatives possibles des communautés européennes, 19. 6. 1971
- Projev Geralda Forda na helsinské konferenci (30. července - 1. srpna 1975), angl. znění k dispozici online (29.7.2013):
<http://www.osce.org/documents/16090>
- Projev Harolda Wilsona na helsinské konferenci 30. července 1975, angl. znění k dispozici online (29.7.2013):
http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/49805ee6-3bda-4149-bf17-b7be2241af79/publishable_en.pdf
- Projev na Americké univerzitě ze dne 10. června 1963, jehož angl. znění je k dispozici online na internetových stránkách Knihovny Johna F. Kennedyho (7.7.2013): <http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/BWC7I4C9QUmLG9J6I8oy8w.aspx>
- Projev Winstona Churchilla v Dolní sněmovně dne 11. května 1953, zaznamenáno ve zdigitalizované edici Hansard, úředním tisku parlamentních debat. K dni 29. června 2013 k dispozici online:
http://hansard.millbanksystems.com/commons/1953/may/11/foreign-affairs#S5CV0515P0_19530511_HOC_220

Společná komuniké po skončení Summitu v roce 1972 a 1974

- Společné prohlášení po diskuzích se sovětskými představiteli ze dne 29. května 1972, celé znění k dispozici online na stránkách The American Presidency Project, v anglickém znění přístupné online (13.7.2013):
<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=3439>
- Společné prohlášení po diskuzích se sovětskými představiteli ze dne 3. července 1974, celé znění k dispozici online na stránkách The American Presidency Project, v anglickém znění přístupné online (29.7.2013):
<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=4285&st=&st1=>